

Yours most respectfully
A. Lincoln Forbes,

फार्वस जीवन चरित्र.

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE
ALEXANDER KINLOCH FORBES,

THE FIRST PRESIDENT OF THE GUJARATI SABHÁ.

BY

THE HONORARY SECRETARY OF THE T. G. SABHÁ.

वसंततिलका.

मुक्ता, हीरादि रत्नो विणीने जडी ते,
आभूषणो करी अमूल्य धरो सुमति.

(तेम)

सद्गुणीना चरितनी गुणरत्न खाणे
जै, ते जडो लहयमां, सुखी थै जवाने.

फार्वस गुजराती सभाए प्रसिद्ध कचुं

संवत् १९२५ फाल्गुन. सन १८६९ मार्च.

મુંબઈ.

ગણપત કૃષ્ણજીના છાપરાનામાં કાનોલા ગણપતરાવના

અક્ષિસક્યુટર રાં વિં નાં મંં અને ગોં

ગંં ફંં ચે છાપ્યું.

૪૬૪

૪૧૨૫૨૫

૩૪૧૪૨

ફાર્બસ જિવન ચારિત્ર.

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE

ALEXANDER KINLOCH FORBES.

શાર્દૂલવિકીડિત.

જેવી રીતથી પ્રખવ.ય તોલમાં રચાવી થઈ જાયછે;
નિરાકાર સુગુણ આવી ગુણોમાં આકારી દેખાયછે;
વિવેકી ગુણગ્રાહી તે અતરની લે મસ્તકે વાસના;
મદ્વાત્રો ગુણનિર્ણય તદ્દત બને, ધન્યગી મદ્વાસના;*

અપણા દેશનું કલ્યાણ ધમ્મજનાર અને કરનાર, દેશિયોના પ્રતિપા-
ળ, ઉદાર, ગુણી, મદ્ય તદ્દયવાન, પ્રેમી, કુલીન અને સ્વધર્મમ વિરલ પર-
દેશિ રાજવર્ગી ગૃહસ્થોમાંનો એક; ગુજરાતની કીર્તિનો જીર્ણોદ્ધાર કર-
નાર, અને તેના ભાટ ચારણાદિ અસ્ત પામતા કવિયોનાં કૃત્યને
જરા સ્થંભાવીને તે કવિયોના પણ કવિનો અર્થ સારનાર અલેક્ઝાન્ડર,
કિન્લાક. 'પ્રાર્પ્સ મુળ એક કુલીન વંશમાં તારીખ ૭ મી જુલઈ
સન ૧૮૨૧ માં લાહડન નગરમાં અવતર્યો હતો.

પ્રાર્પ્સ વંશના આજઢી સાતસે વર્ષ ઉપરના મૂલ પુરુષોમાંથી એક
જનન નામનો પુરુષ સ્કાટલંડમાં આવી રહ્યો. તેના પરાક્રમથી તેને એ-
ક પ્રગણું ભેટ આપવામાં આવ્યું. તેનો એક પ્રપૌત્ર સ્કાટલંડના રાજ-
ની કન્યાને વસ્યો હતો તે બેના પુત્રનું નામ જોમ્સ પ્રાર્પ્સ હતું. તેના
ઉત્તરાધિકારિયોએ કેટલાંક હંચપદ રાજદ્વારમાં મેલ્યાં હતાં. તે-

* મદ્વાસના અંગીન ધન્ય છે, એટલે જેના અંગમાં મારા ગુણોના વામ (રહેઠા-
ણ) છે એવા અંગી એટલે ધણી કે પદાર્થ ને સાબિત છે.

માંના કેટલાકે ધર્મોપદેશકનું પવિત્રકામ પણ કરેલું છે. પ્રાર્પસ વંશના મુખ્ય કુમારનુંનામી હજી મ્હોટા વતની અને લાર્ડ પ્રાર્પસનું ૫૬ ભોગવે છે.

આપણા પ્રાર્પસનું પાસેનું થડ શોધતાં તે નીચે પ્રમાણે જાણ્યામાં આવ્યું છે.

પૂર્વે સર. એડ્ડ. મિચેલ નામે એક રૂઠરથ ગ્રેટ બ્રિટનનો મંત્રી, (Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to the Court of Prussia) પ્રસિદ્ધિવાની રાજદ્વારમાં સન. ૧૭૫૬ થી ૭૧ સુધી હતો. તેને અને સર. આર્થર. પ્રાર્પસને આજન્મ પરિચિત મૈત્રી હતી, તેના સ્મરણમાં સર. એડ્ડ. મિચેલે પોતાનું ભૂમિ ધન આદિ સર્વસ્વ તે સર. પ્રાર્પસને અર્પણ કર્યું. સર. આર્થર પ્રાર્પસે પોતાના ખીજા પુત્રને અને તેના વારસોને તે વતન વારસામાં આપ્યું. તે એવી સરતથી કે વારસાસાથે તેના મિત્રનું મૂળ મિચેલ નામ પણ તે વારસ ધારણ કરે. આપણા પ્રાર્પસનો પિતા મિ. જન પ્રાર્પસ મિચેલ તે સર આર્થર પ્રાર્પસનો પૌત્ર થાય. તેમનો સ્વદેશ સ્કોટલેન્ડમાંનો આપ્પરડીન નામે પ્રાન્ત છે, તે પ્રાન્ત બહુથી પ્રતિનિધિ યઈ સર આર્થર પ્રાર્પસ બહુ વર્ષસુધી રાજસભામાં વિરાજ્યો હતો. સર આર્થર પ્રાર્પસ, ખીજા લાર્ડ પ્રાર્પસનો અને સ્કોટલેન્ડના પ્રથમ ગ્વર્લ મારશલ હેલિયમની પુત્રી લેડી ક્રીયનો પુત્ર થી. ગ્વાનરિબલ સર પાર્ટ્રિક પ્રાર્પસ, તેના વંશમાંનો એક પુરુષ હતો, સર આર્થર પ્રાર્પસ, બુઆનના ગ્વર્લ ગ્વારકિન્સ અને લાર્ડ ફ્રેઝરના વંશમાંની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો.

એ રીતે ઉત્તમ રાજમૂલક કુલમાં આપણો પ્રાર્પસ જન્મ્યો હતો. તેનામાં ઉત્તમ વંશના પૂર્ણ અંશ હતા એ તેના સુચરિત ઉપરથી આપણને ૨૫૪ જણાયેલ. બાલ્યાવસ્થાનું તેનું બવિભક્ષૂતક ચરિત જાણવાને આટલે દૂર દેશ આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. તથાપિ વિદ્યાસંપાદન કરતાં, પોતાની વિદ્યાઉપરની રચાને લીધે, તે દીપતો હતો, એ આદિ કેટલુંક જાણ્યામાં આવ્યું છે. જાતી વિદ્યા અને જાતી

કળાઓ ઉપર તેને બહુ ભાવ હતો. એ એક વિદ્યાર્થી હતો ત્યાંથીજ એનું મન, સ્વાભાવિક રીતે, એવા સંસ્કાર પામ્યું હતું કે, તે વિદ્યામૃત-નુ પાન કરતાં મરણ સુધી વૃષ થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જ્યાર્ન. બાર્નેસેવિની પાસે એક શિષ્ય પેઠે ધણા માસ સુધી તે રહ્યો હતો.

પરંતુ પછી ધી. ગ્લાનરેજલ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સિવિલ સર્વિસમાં એનું નામ નંધાયું, તેથી તે હેલીબરી પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા ગયો; ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેલવી હતી. ઈનામ પણ ત્યાં તેણે બહુ મેલવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મધુર સ્વાદ અપ્પાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ બ્લેન્સના સર્વ ગ્રંથો એના શાળાસ્નેહિયોથી કે પછી પાઠશાળામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો પ્રાર્પ્તને બહુ માનીતા હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તક શાળા ખતાવતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદભિમાનથી પ્રસન્ન મુખે પ્રાર્પ્ત સહિષ્ણે કહ્યું કે ‘મને એ ઈનામમાં માળ્યા છે; અને એમાંના વિષયો ઊત્તમ છે.’

તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન. ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્બસ સહિષ્ણ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. તેજ માસની તા. ૨૦ મીને દિને અહમદનગરના કલેક્ટરની નીચે, હિંદુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પસાર થાય ત્યાંસુધી, પ્રાર્પ્ત સહિષ્ણે રાખવામાં આવ્યા. વિદ્યા ગ્રહણ કરી લેવાની શક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી. થોડાકજ માસમાં હિંદુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા. ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષામાં પાસ થયા. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને ચલાવનાર મંડળીના સભાસદ ધી. ગ્લાનરેજલ. બી. એ. એલિસ એ પરીક્ષામાં આપણા પ્રાર્પ્તની સાથે હતા. એ બંને

ગૃહસ્થો એવી મારી રીતે પરીક્ષામાં પાસ થયા છે તેવિષે તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી સં. ૧૮૮૪ ના બામ્બે ગવર્નમેન્ટ ગાઝેટમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

“ ધી ગવર્નર ઈન કૉન્સિલ ધારે છે કે, આ પરીક્ષાનો પરિણામ મેં પ્રાર્થન અને એલિસને બહુ કીર્તિકર છે. હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી પ્રાર્થન જે મામુની અંદર અને એલિસ એક મામુની અંદર પાસ થયા છે”

પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ત્રીજે દિવસે અહમદનગરના ત્રીજા આમિરન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મિ. પ્રાર્થનને આપી. ત્યારપછી તા. ૧૦ મી અક્ટોબર સં. ૧૮૪૪ ને દિને તેણે મહારાષ્ટ્ર ભાષાની પરીક્ષા આપી. તા. ૮મી નોવેમ્બર ૧૮૪૪ માં આનંદેશના ત્રીજા આમિરન્ટ કલેક્ટર નિમાયા. પછી તા. ૧ હી એપ્રિલ સં. ૧૮૪૬ માં સદર અદાલતના આકાર્ડિંગ ડેપુટી રજિસ્ટ્રાર અને તેને ત્રીજે દિવસે એટલે તા. ૮મી ને દિને અમદાવાદના આમિરન્ટ જજ (મહાપકારી ન્યાયાધિશ) નું ૫૬ મજબુ, ૫૯ તેજ વર્ષના નોવેમ્બર માસમુધી ડેપુટી રજિસ્ટ્રારનું કામ ચલાવવા તેમને રાખ્યા હતા.

મન ૧૮૪૬ ના નોવેમ્બર માસમાં પ્રાર્થનનાં અમદાવાદમાં ચરણ થયાં. ગુજરાતના બામ્બોદયનો અવતાર થયો તે એજ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ગુર્જરાના અથવા ગુર્જરાષ્ટ્ર — ‘ભરત અડની દુનણી ગાય;’ ગુર્જરાષ્ટ્ર — ઈશ્વર લીલાની એક વાડી; ગુર્જરાષ્ટ્ર — જેના યોડાંજ વર્ષો ઉપર મહા પ્રતાપી વનરાજ, ક્ષત્રી કુલદીપક ભીમ દેવ, અને સિદ્ધરાજ જેવા મહા કીર્તિવાન રાજધિરાજો સ્વામી હતા; ગુર્જરાષ્ટ્ર — જેમાં સોમનાથ જેવું જગત વિખ્યાત દેવાળય એક સમયે આપ્યા જગતનું ચિન્ત એવું; ગુર્જરાષ્ટ્ર — જેમાંના ક્ષત્રી રજાપૂતો, એક સમયે ક્ષત્રીધર્મ ધર્થા સમજી, કીર્તિના દેહ પામવા જયના ડુંડ આગળ મરવર મહા

પ્રેમથી અર્પણ કરતા; આ ક્ષણિક રચુલ દેહ કરતાં અમર યશદેહને નિષ્કલંક રાખવાનું ધ્યાન જેમને મદાકાલ લાગી રહ્યું હતું; જે થરતીર રાજપૂત્રોના છત્રની છાયા નીચેનાં નિશાન ડંકાયે સુભટોના કાનમાં કે-
ટલાંક વર્ષ સુધીનો “ જય જય જય ” વિના અન્ય શબ્દજ્ઞ પડવા દિધેલા નહિ, અને જેઓએ વિમુખ્ય એ શબ્દ જાણેલો નહિ; કાળ ધર્મથી અસ્ત પામતાં પણ જે સુવંશના કરણ રાજાએ ક્ષત્રીધર્મના સર્વ અંશ પોતામાં દર્શાવેલા, દુર્દેવે અંતે અજય અને વિનાશ થયો તથાપિ તેના અંતરપટમાં જે ક્ષત્રી વંશના શૌર્યાદિ પુરુષાર્થનાં, તેજ ક્ષીણ થઈ શા-
ન્તિ પામતાં, પણ લોહી વર્ણુ લાલ ઉભણ કિરણો, દેશાભિમાની મર્મજ દેશિયો અને અનુકંપાવાન ઉદાર પરદેશિયોનાં મનને અઘાપિ પર્વત ખેદાત્મક આનંદ આપેછે, તે ક્ષત્રિયોનાં ત્યાં મત ૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય હતાં; અને પછી જે ગુજરાતમાં અંધાર થયું એવો ગુર્જરાષ્ટ્ર દેશ. જે અંધકારના કાળમાં, મદ્યુણ માત્ર ઉપર ત્રાસદાયક બળાત્કારના ધા પડતા તે રક્ષા વેળાજ આવતી નહિ. જે અંધકારના રાજ્યમાં મનુષ્ય પ્રા-
ણીને સાર્થકકરનાર ગુણો અથવા જે ગુણોથી મનુષ્યપ્રાણી અવર પ્રાણીથી ઓલખાઈ મનુષ્ય કહેવાય છે, એવા ગુણો ઉપર દુઃસહ ભાર આવી પડ્યો તેથી પાંચમે ઉપર વર્ષ લગી અગદાર્થ રહ્યા હતા, તે અંધ-
કારનો અંત આવવાની ક્રિયાઓનો આરંભ આલ્યો તેવી સંધીમાં આ-
પણ પ્રાર્થના સાહેબનું અમદાવાદમાં પધારવું થયું.

ગાયકવાડ અને પેશવાની વારા કરતી ચડતી પડતી ગુજરાતમાં થતી, તેમ તેમ તેઓ ગુજરાતને પોતાના વારામાં સુમતા: ગુજરાત એક અને તેને સુસનાર જમ જેવા બે. એટલે ગુજરાતની દુર્દશામાં શી બા-
કી ! સન ૧૮૧૮ સુધી ગુજરાતવાસીથી નિર્મલ વસ્ત્ર પહેરાતાં નહિ તો નિ-
ર્મલ મનની તો આશાજ શી. કોઈને જાણ્યો દોઢો તો આડિયા તૈયાર હતા. તેઓ આ ડી ખાય અને તે પ્રમાણે મૂર્ખ રાજાના મૂર્ખ મરદારો તેને લૂંટ.
ધન નાંખ ધરનારા સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં ડગાઈ કહેવું પડતું હતું. ત્યાં

દિયીના સંગમાં સંતાર્થ રહેતો ક્ષય, પોતાનું પરિપૂર્ણ બળ અલાવી પૃથિ-
 નીને સ્વાધીન થયેલા ધનનો નાશ કરતો. તે કાળમાં સધણુ વિપરીતજ
 દીઠામાં આવતું. લક્ષ્મી— અંતરમાં મલીન પણ ઉપરથી પ્રકાશી સર્વનાં
 મનહરણુ કરી ફાંફાં મરાવે છે તે ઉપર પણ મલીન રહેતી. તેની તો અમે
 દરકાર નથી રાખતા, પરંતુ વિદ્યા ધન- સરસ્વતિ જે ઉત્તમ પ્રકાશ મા-
 ન કાન્તિની અંને સદા હંચ સંગે સ્વતંત્ર રહેનાર—તેની પણ વિપરીત દ-
 શા તે કાળે હતી. સરસ્વતિ બંધનમાં બંધાઈ ભૂયસ રંગી બંધીખાનામાં
 પડેલી ! જેને સુગંધ પંડિતો એવે તેને કનિષ્ઠ ઉષ્ણિયોએ એવવા માંડેલી !
 ગુજરાતમાં ત્યાં ત્યાં અક્ષર- શત્રુ વિના ખીણું કોઈ દીઠામાંજ આવે
 નહિ. દુષ્ટ બિલાડા જેવા રાજના કાર્યભારિયોના ત્રાસથી પ્રજા હંદરની
 પેઠે પોતાના દરમાંજ ભરાઈ બેસી રહે. ત્યાં ત્યાં બલાત્કાર, અન્યાય,
 અનીતિ, વ્યભિચાર, આદિ દુર્ગુણનો પરિવાર માહાલી રહેલો. અરે !
 ઇતિહાસમાં વાંચતાં, અને કોઈ ઘરડા માણસનાથી સાંભળતાં આજ
 પણ કમકમી આવે છે એવી અવરથામાં ગુજરાત પચી રહ્યું હતું. એવા
 અંધકારમાં સન ૧૮૦૦ ની સાળથી કહિં કહિં કીરણ પડવા માંડ્યાં. અ-
 ને સન ૧૮૧૮ માં આપણું ઈંગ્રેજ રાજ્ય થયું, અને અંધકાર અસવા
 માંડ્યો. એજ સંધીમાં પ્રાર્થસ સાહેબ ત્યાં આવ્યા. ગુજરાતની વા-
 ડી જંગલી રાજના કાર્યભારિયોથી બેલાડી મુકાઈ હતી. ઘણું વર્ષસુ-
 ધી ગુજરાત ક્ષેત્ર વાવેતર વિતાનું પડી રહી અધિક કુળ આપે એવું થયું
 હતું. તે સમયમાં પ્રાર્થસ જેવા ‘ માળી ’ નું ત્યાં આવવું થયું.

પ્રાર્થસ સાહેબ વિદ્યામાં અને કળામાં ઉભયમાં કુશળ હતા. વિદ્યાનો
 પ્રકાશ કળાઉપર અને કળાનો પ્રકાશ વિદ્યાઉપર નાંખી, ઉભયના સા-
 ધનથી પ્રકટતા સિદ્ધાંતો કરવા પ્રાર્થસ સાહેબ સમર્થ હતા. ગુજરાતનાં
 ભવ્ય શિષ્ય કામ જોઈ તેમને લાગ્યું કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લો-
 કના મહિમાનાં આ અવાચિક સિન્હ છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન સિ-
 ન્હવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગુજરાતની તેને અંતઃકરણથી દયા આવી.

કુહા.

કરનલ ટાડ કુલીન વિણુ, ક્ષત્રી—યશ ક્ષય થાત;

પ્રાર્પ્ત મમ સાધન વિના, નવ ઉંચરત ગુજરાત.

કળાઉપર વિદ્યાનું તેજ (ગર્ભી અને પ્રકાશ) પાડી તેને વાચાળ કરવાનો પ્રાર્પ્ત નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી દેશી વિદ્યાનો શોધ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ રા. ભોગીલાળ માસ્તર પાસે શીખવા માંડ્યું. તેમાં રૂચી લગ્યાથી વિશેષ અભ્યાસ કરવામારૂં રા. ભોળાનાથ સારાભાઈની બલામણુ ઉપરથી ૧૦ હલપત્તરામને સ. ૧૮૪૮ ના નવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે તેડાવ્યા. સરકારી કામ કરતાં અવકાશ મલતો તે મધ્યલો વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં ગાળતા. ગુજરાતનો પૂર્વનો મહિમા તેના બાણવામાં આવવા માંડ્યો તેમ તેમ, તેને ગુજરાત ઉપર અધિક અધિક અનુકંપા અને પ્રીતિ થવા માંડી. તેનું પરિણામ એ થયું કે ગુજરાતનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાનું તન મન અને ધન અર્પણ કર્યું. હસ્તલેખના શોધ અને મંત્રહ થવા માંડ્યા: ખુણે ખોમલે ભરાઈ રહેલા ભાટ આરણદિ કવિયોને શોધવાના પ્રયત્ન આલ્યા. માન વેલીનાં મુળિયાં મુકાઈ જતાં જતાં કોઈ રહી ગયેલા કવિલોકને પણ આમંત્રણ- જળ જઈ પોહોચ્યું. કવિયોને આદર સત્કાર થવા માંડ્યો. દેશી રાત્ર્યમાં કવિયોનાં ગ્રાહક ના રહ્યાં તેથી તે જાત્ર્ય વર્ગ નીચ થઈ ક્ષય પામ્યો હતો. કોઈ કોઈ કાંગડુની પેઠે રહી ગયેલા તેઓ પાછા ગર્જના કરી ઉઠ્યા અને પ્રાર્પ્તને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા. અને કહેવા લાગ્યા કે,—

“કરેલ કીર્તિ મેર, દુનિયામાં તે દેખવા

પ્રાર્પ્ત રૂપે ફેર, ભોજ પધાસ્યો ભૂમિમાં”

કવિયોની વાસના શક્તિ (Imaginative Power) અથવા કલ્પના શક્તિમાં પાછો જરા જરા જીવ આવવા માંડ્યો. તેઓએ કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ કરવા માંડી. એક કવિ ઉદ્ધેઈ (પુસ્તકોને ખાઈ જનાર કીડા) ને કહેછે—

“કુચ્છા પુસ્તક કાપિને, એનો નકરીશ અસ્ત”

ફરતો ફરતો પ્રાર્થસ, આહાકે મળ્યો ગૃહસ્થ”

એ પ્રમાણે ગુજરાતમાં થઈ રહ્યું. આગળનાં રાજ્યનાં ત્રાસદાયક બ-
લાત્કાર દૂર થયા તેથી લોકો જીવી ગીરતે ખેસવા લાગ્યા. તેઓને
સર્વ નવું નવું લાગવા માંડ્યું. ક્યાં જંગલી મૂર્ખ સ્વછંદી સરદારોનો
આન્વાય! અને ક્યાં વિદ્વાન, સુખ, અતે વિષકી પ્રાર્થસ જેવા અધિ-
કારિયોનો ન્યાય! ક્યાં પેહેલાનો દુઃખદ ત્રાસ! અને ક્યાં ખીજની સુખદ
ભાયા! જાણે તવા વાતાવરણમાં આવ્યા હોય એવું લોકોને લાગવા માં-
ડ્યું. શાન્તિનો પરિવાર — વિદ્યા, ગાન, કલાકૌશલ્ય, સંસારિક
સુખ આદિ વધતો માંડ્યું. પ્રાર્થસ સાહેબ એ બધી સુખદ સામગ્રી
વધારવામાં એક સુખ્ય સાધન યઈ પડ્યા. સ્વદેશનો જે સાધનથી ઉ-
ત્કર્ષ થયો હતો, તેવાંજ સાધનનાં ખીજ ગુજરાતમાં પોતે શેપવાનો આ-
રભ કર્યો. કર્નલ ફુલન્ટેમ્સ, કરનલ વાલેસ, અને રેવરેન્ડ થીરીટ આ-
દિ ગૃહસ્થોને સાંમીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત-વર્ના ક્યુ-
લર- સોસાઈટી સ્થાપી. તેણે ગુજરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિસારે આજસુ-
ધીમાં કેટલું બધું કર્યું છે તે કોઈનું અગ્નણ્યુ નથી, એટલે તેવિષે વિશેષ
લખવાની અને અગત્ય નથી. એજ સોસાઈટીના સંબંધમાં સન-
૧૮૪૯ માં પુસ્તકશાળાનું સ્થાપન ગુજરાતમાં પ્રથમજ અમદાવાદમાં
ભદ્રતા દરવાજાઉપર થયું. વર્તમાનપત્ર જે આજકાલ આખી પૃથિવી
ઉપરના સુધારાનું સુખ્ય અને મહા બલવાન સાધન ગણાય છે; જે રા-
જાનો સંજળ શિક્ષક અને પ્રજાની રક્ષક ઢાલ ગણાય છે; જે સ્વતંત્રતાનું
અનુપમ વાહન ગણાય છે; અને જેની મુક્તિ આપણા રાજાના દેશમાં
એટલી બધી છે કે તે રાજકર્તાથી પણ શિરમણી ગણાય છે, તેવું વર્ત-
માનપત્ર તો નહિ, પણ તેની છાયા ગુજરાતમાં પ્રથમ પ્રાર્થસ સાહેબથી
લોકે દીઠી. એક વારપત્ર (Weekly Paper) પ્રત્યેક બુધવારે પ્રાર્થસની
સહાયતાથી નિસરવા માંડ્યું. તે બુધવારે નિસરતું તેથી ગુજરાતમાં વર્ત-

માન પત્રોને લોકો હજી જુઠવારિયાને નામે ઓળખે છે. વિદાયતમાં જેવી સત્તાથી પત્રો પ્રકટ થાય છે, અને જેવો તે પત્રોનો ભાર છે, તેની પુલતા કરે એવાં પત્ર હજી પણ આપણા દેશમાં નથી, તો આરંભમાં તો આશાજ શી ! તથાપિ પ્રથમ સર્વ ખીજ વેરવાં જોઈયે તેમાં એ ખીજ વેરવામાં એ પ્રાર્થસ સાહેબ સૂક્યા ન હતા. વર્તમાન પત્રનો મુખ્ય ધર્મ રાજને જાગૃત રાખવાનો છે. પ્રાર્થસાહેબ રાજવર્ગમાં હતા, પણ જે સમયે વર્તમાનપત્ર લખાવવાનું કામ કરતા, તે સમયે પ્રજાવર્ગમાં આવી રાજના તેજમાં ન તણાતાં, પોતાનો ધર્મ નિષ્પક્ષપાતથી ધર્થાર્થ રીતે બજાવતા. રાજવર્ગના સર્વ અધિકારિયો પ્રાર્થસ જેવા ઉદાર હોવા કુર્જભજ. વિદાયતમાં નથી તો આપણા દેશમાં તો આશાજ શાની. વર્તમાનપત્રમાં એક બે વિષય રાજ્યકર્તા હંમેશા અધિકારી વર્ગને પ્રતિકૂલ લાગે એવા આવ્યા. તેની જાગૃત કરે એવી વાસના સદર અદાલતના બ્યાયાધિશોસુધી ગઈ, તથા તેઓ ચમક્યા. તેમણે જાણું કે કોઈ પ્રતાપી સૂત્રધાર પટાંતરમાં છે, તથા તેમણે તાત્કાલ સર્ક્યુલર કાઢાડ્યો કે “ સરકારી નોકરે વર્તમાન પત્રના કામથી દૂર રહેવું ” પ્રાર્થસ સાહેબને “કનિષ્ઠ સેવા ” કેહેવાય છે તેનો અનુભવ તે વેળા પર્યર્થ થયો હશે. પ્રાર્થસને પોતાના મનના માન્યા કામથી દૂર થવું પડ્યું. સોસાઈટીના મંત્રીનું કામ ડાકટર. સોવર્ડને સોંપ્યું. સોસાઈટિયે નિશાળ પણ રચાવી હતી. તે નિશાળમાં ડાકટર સીવર્ડે પોતાના એક ઢેડ આકરનો છોકરો પોતાની આઠી સાથે મોકલ્યો. મહેતાનિયે ડાકટર પાસે જઈને કહ્યું કે એથી ભારે હાની થશે. ખીજ નિશાળિયા ઉઠી જશે. પણ કેટલાક અંગ્રેજો આપણી રીતભાતથી કેવળ અજાણ્યા હોય છે. તેઓ ધીરતા રાખીને માનસિક શાસ્ત્ર શીખ્યાનો ઉપયોગ કરી સામાના મનોભાવ જેવા રહેતા નથી. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ તે ખોટું માની પ્રતિપક્ષીના ઉપર કોપાયમાન થાય છે. ડાકટર સીવર્ડ

તેમજ કર્યું. મેહેતાજીને મૂર્ખ ગણીકાઠાડી તેને કાઠાડી મૂકવાની ધમકી આપી. કોને શરણુ જવું તે મેહેતાજી જાણતો હતો. પ્રાર્થસ સાહેબના ગુણ સર્વના જાણ્યામાં હતા, તેથી તાત્કાલ ત્યાં ગયો. વિવેકી અને ક્ષમાવાન પુરુષની બલીહારી છે. મેહેતાજીએ પ્રાર્થસસાહેબ આગળ માંડીને વાત કરી. અન્યોઅન્યના વિચારથી અમાન એવા બંને જણ વચ્ચે થયેલી કેવળ તુચ્છ વાર્તાએ બારે રૂપ ધર્યું છે જાણી, વિચારવાન પ્રાર્થસ સાહેબને બહુજ હસવું આવ્યું. પછી ડાક્ટર સી-વડના ઉપર એક પત્રિકા લખી તેમાં લખ્યું છે કે ‘આ દેશમાં એવું થવાને હજી બસે વર્ષની અવકાશ જોઈયે, હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી’ ઈત્યાદિ લખ્યું તેથી ડા. સીવડનો ક્રોધ શાન્ત થયો.

તા. ૨૨ મી નોવેમ્બર સન. ૧૮૪૯ થી તા. ૨ જી જાન્યુઆરી સ. ૧૮૫૦ સુધી જજ અને સેશનજજનું કામ પ્રાર્થસસાહેબે અમદાવાદમાં ચલાવ્યું. પછી તા. ૧૫ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૦ માં સુરતના આસિસ્ટન્ટ જજ અને સેશન જજ થયા. ત્યાંસુધી પોતે અમદાવાદ રહ્યા ત્યાંસુધીમાં ત્યાં અત્યુપયોગી વિદ્યા કળાનાં ખીજ નાંખી તેનાં અંકુર પૂટેલાં જોયાં. ગુજરાતની પૃથિવી રસાલ દીઠી. સુરતમાં આવ્યા ત્યાં પણ એ પરોપકારી ગૃહસ્થે પ્રજાને સુખદાતા પ્રયત્ન ચાલતો રાખ્યો. સુરતમાં એક “સુરત અષ્ટાવીશી સોસાઈટી” ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી થયા. તે સભાને આંગે વિચાર અને સ્વતંત્રતાનું વાહન જે વર્તમાનપત્ર તે કાઠાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. રા. મુકુંદરાય મણિરાય-હાલ વઢવાણમાં એકસ્ટ્રા-આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે તેમને અધિપતિ કરાવી “સુરત સમાચાર” નામનું એક પત્ર પ્રકટ કરાવ્યું. હિતૈષી માતાપિતાદિ સંબંધિયો પોતાનાં બાલકને દીંગલાં પુતલાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિ ભાતિમાં પલોટાવવા, શિષ્યવેષે, તેજરીતે પ્રાર્થસે અમદાવાદ અને સુરતમાં કર્યું. અનુભવ

વિનાનાં બાલક બહુ ઠોકરો ખામજ, કેટલાક વાંઝિયા અદેખા લોકોથી
 પેલાં નિરદોષ બાલકોને મહત્ત્વ નિર્ભીય પદાર્થથી કલોલ પામતાં જોઈને
 ખમાય નહિ, તેથી તેમનાઉપર કમળાવાળી કૂર દૃષ્ટિથી જોયાં કરે,
 અને તેમની અલ્પ ભૂલનો પણ લાભ લઈ તેમને દુઃખી કરવા ધારે,
 એમાં કાઈ અત્યર્થ નથી. તેમની ઝેરી પ્રકૃતિનું એ સ્વાભાવિક ફળછે.
 સુરતમાં એમમયે એજ પ્રકારે હતું. પ્રાર્પ્ત જોવા કોમળ લ્હયના ઉ-
 દાર ગૃહસ્થો કેટલાક હતા, તે આપણા દેશિયોને બવિભ્ય કાળમાં કરત-
 વ્ય કામ ઢોંગલાં પુતળાંથી શીખવવામદરે નહાની નહાની સભાઓ, વ-
 ત્તમાનપત્રો, પુસ્તકશાળાઓ, નિશાનો આદિ કઢાવતા. કઠોર મનના
 સ્વાર્થિ પ્રાણિયોને તે ગમતું નહિ. તેથી સુરતમાં એ પક્ષ થયા. દેશી પ-
 ક્ષવાળા છિદ્રો શોધ્યાં કરતા હતા. તેઓએ ‘સુરત સમાચારના’ અ-
 ધિપતિ રાં મુકુંદરાયના ઉપર એક ગુચ્છ અપરાધ ચૂક્યો અને કામ
 ચલાવ્યું. પ્રાર્પ્ત મારેખ કુલીન હતા. પોતાના આમિતોઉપર
 મમતા રાખવી એ કુલીન પુરુષોનો મૂળથીજ સ્વભાવ હોયછે; તેમાં આ-
 વેળાતો ધર્મપક્ષ હતો. પ્રાર્પ્તમારેખે સર્વ પ્રકારનો આત્રપ રાં મુકું-
 દરાયને આપ્યો. તેથી તે નિરંઅપરાધિ, શિક્ષામાંથી વંચી ગયા. રાં
 મુકુંદરાય પોતાના ઉપકૃત્ત થયેલા લ્હયથી આજ પણ લખેછે કે “તેમમય
 પ્રમાણે મારાઉપર કામ ચાલ્યું. તે કામ પોતાનાઉપર ચાલતું હોય એથી
 મિ. પ્રાર્પ્તને કાળજી હતી. * * * એરીતની તેમની કાળજીથી આ-
 ખર મત્ય હતું તે તરી આવ્યું, ને પ્રપંચી અમલદારો વગર અપરાધે કુ-
 ઠી મારવાની પેરવી ફરેછે તે ચાલી શકી નહિ.”

સુરતમાં ‘એન્ડ્રુસ પુસ્તક શાળા’ સ્થપાઈ તે પણ પ્રાર્પ્તમારેખના
 જ પ્રતાપ. એ પ્રકારે સ્વસંબંધના કામ ઉદારતાથી કરતા એટલુંજ નહિ
 પણ રાત્ર્યસંબંધનાં કામ પણ પ્રજાને સમજણ આવી અરસ્પરમ રાજ
 પ્રજાને પ્રીતિ વધે એ રીતે કરતા. શહેર મુધસાઈ વિધેનો સન ૧૮૫૦
 નો ૨૬ મો આક્રૂ સુરતમાં ચલાવવા માંડે મરકારે નિશ્ચય કર્યો. પૂર્વેનાં

રાત્રીની જગત લેવાની રીતથી લોકો ત્રાસી, અંબેજના રાત્રીમાં નિરાંતમાં બેઠા હતા, તેમણે પાછી જગતનું નામ સાંભળ્યું એટલે તેઓ ખીની ઉઠ્યા, અને કાઢવાઉ કરવા માંડ્યું. પ્રાર્થના સાહેબના યોગ્ય સ્વભાવની વાત સરકારના કોન મુખી જઈ પોહોંચી હતી, તેથી કંઈ નવું કામ કરતાં પ્રજાને પ્રસન્ન રાખી કામ કરવા પ્રાર્થના નવો ખીજો યોગ્ય અધિકારી મળવો ફુલન છે, એવું સમજી મન ૧૮૫૧ માં પ્રાર્થના-હેબનેજ એ શેહેર મુધારાઈના અધિકારી નીમ્યા. તેઓએ યથાર્થ રીતે કામ કર્યું. ક. દલપતરામ તથા રા. દુર્ગારામ મેહેતાજીને એ ધારાનો આશય સમજાવી, ખીજા લોકોને સમજીત આપવાનું કામ સોંપ્યું. પોતે પણ તેમની સાથે જઈ, શરિયે શરિયે ઉભા રહી, લોકોને સમજાવતા. મત્કારપૂર્વક મધુર વચનથી લોકોના મનમાંથી ભયનો ભાર જતો રહેતો અને તેમના મનનું સમાધાન થતું. કેટલાક અવિચારી અમાની લોકો વગર સમજે ધુંધાટ કરી મુકતા, અને ગમે તે ગમે તે બકતા, પણ તેથી મહાત્મ મનના પ્રાર્થનાને કદિ કોપ ચડતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા પોતે હસતા અને અમાનિયોઉપર વિશેષ કૃપા દૃષ્ટિથી જોતા હતા. એક રાત્રી અધિકારીની આવી સારી વર્તણૂંકથી, પ્રજાની રાજ ઉપર કેટલી ભક્તિ અને કેટલો વિશ્વાસ થાયછે, તે મહજ સમજાશે. મુરતના લોકોએ ખુશીથી અભિપ્રાય આપ્યા કે અમારા નગરમાં એ ધારો ચલાવો. વિશ્વ બોલી તોફાન કરી હાંશી કરવાને આવેલા અમાની લોકો પણ પોતાનો ધારિલો હેતુ ભૂલી જઈ, પાછા વલતાં બોલતા કે 'આતો મોહિય કંઈ અવરજ છે. એમના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દીકું નથી. આતો પ્રજાના માળાપ લેવા છે.' એ પ્રમાણે પ્રજા રાજ રહી અને રાજ પણ પ્રસન્ન થયા. તારીખ ૩ જુલાઈ મન ૧૮૫૧ નં. ૨૨૭૧ નો એક પત્ર લખી સરકારે પણ પ્રાર્થના સાહેબનો, એ સૂક્ષ્મ કામ ઉત્તમ રીતે કરી, આપ્યા પશ્ચિમ પ્રાન્તમાં પ્રથમજ મુરતમાં એ ધારો લાગુ કર્યો માટે, ભારી આભાર માન્યો.

તા. ૧ લી મે સં ૧૮૫૧ માં અમદાવાદના પેલેલા આમિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને માજીસ્ટ્રેટ નીમાયા; અને તેજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ધોલકા અને વિરમગામ એ બે પ્રગણાં એમને સ્વાધીન થયાં, પછી સન ૧૮૫૨ ના આગસ્ટ માસમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટની જગ્યા પૂર્ણમને મળી. સન ૧૮૫૩ ના જુનમાંસમાં અમદાવાદના આક્ટિંગ જલ્લ અને મેસ્શન જલ્લ ઠર્યા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ મુક્યો ત્યાંથીજ હસ્તલિખિત ગ્રંથનો શોધ માલુ હતો. પ્રાકૃત મહા કવિ ચંદનો પૃથ્વિરાજરાય મળવો દુર્લભ હતો. તેનેવાસ્તે સાણંદ, વિભાપુર આદિ ગામોમાં ઘણી શોધ કરાવી. ત્યાં તે છે, એવા સમાચાર સાંભળતા ત્યાં માણસો મોકલતા પણ કહિંથી આપુ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું નહિ. મુંબઈની-રોયલ-એશિયાટિક સોસાયટીની શાખામાં એ પુસ્તક છે એવું સાંભળ્યાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું. તે પણ મંપૂર્ણ નહોતું. પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે ભુંદીકોટાના રાજપાસે એ પૃથ્વિરાજરાયનું આપું પુસ્તક છે તેથી ત્યાંના રેસિડેન્ટની વગ પોહોઆડી તે પુસ્તક મહાપ્રયત્નથી મંગાવ્યું; તે પુસ્તક પણ આર્ધું આવ્યું. તેની પ્રત ઊતરાવી. તે આપું પુસ્તક આશરે એકી હજાર શ્લોક પૂરછે. પુસ્તક મંગાવતાં ૩ ૧૧૦) તો માત્ર ૮પાલ ખર્ચના થયા. એ દુર્લભ ગ્રંથ ઘણાં નાણાં ખર્ચી લખાવી લીધેછે. તે હાલ મુંબઈમાં “ કાર્પસ ગુજરાતીસભાના ” સ્વાધીનમાં મુંબઈના પુરાલયમાં (ટાઉન હાલમાં) છે.

ખીજાં પણ સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને ખ્રીજ ભાષાનાં પુસ્તકોનો શોધ અને સંગ્રહ કરવા ઘણો મમ લીધો જણાયછે. આપણા અમાની લોકો પોતાની મૃત્સિક્કિનો ઉપભોગ કરી શકતાએ નથી, અને તેના બોગીને ઉપભોગ કરવા દેતાએ નથી. પોતાના પૂર્વજોએ અમૂલ્ય પુસ્તકો ગુંથ્યાં હોય, કે મંગર્યાં હોય, તેનો નાશ થઈ જાય તે હા, પણ તેનો કોઈ ઉદ્ધાર કરનાર પુરુષ મળે, ને તેને પ્રકાશનાં લાવવાનું છે,

તો તે મૂર્ખાઓ માને નહિ. પ્રાર્થનાસાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનું છે એવું તેને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહમાં અનેક પુસ્તકો અને પ્રયત્ન કરતા, જગલગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈ યાચના કરતા, પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના ભવ્ય ભંડાર છે એવું તેમના જાણવામાં હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કર્યા, પણ તે નિષ્ફળ થયા ત્યારે પોતે પિંડે ત્યાં ગયા. શોધ કરતાં ધુનમિયા ગચ્છ અને સાગર ગચ્છના જે અપાશરા મુખ્ય જાણ્યા. સાહેબ પોતે છડી અચારિયે અપાશરાના શ્રીપૂજ્યપાસે ગયા. નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું અસાધ્ય છે ? સાહેબ ને ખુરશી આપવા માંડી પણ દેવસ્થાનને માન આપી ખુરશિયે નાખેસતાં એક ચાકળાઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબે શ્રીપૂજ્યોને વચ્ચે આપ્યાં અને મધુર વાણીથી તેમને રૂચે એવી વાતો કરી. બન્ને ઉપાશરાના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થઈ ગયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. તેમણે એક ડાબલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશર ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી અત્યુપયોગી દ્વાસ્ય નામનું પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અંતે બાપાવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે અપાશરામાં લેખક બેસારી ઉતારી લેવરાવ્યું. તે એક સાગરગચ્છના અપાશરામાંજ માત્ર ૩૫૦૦૦ પુસ્તકો છે ! અરે ભરતખંડની અમર કીર્તિકર અમુલ્ય ધન સરસ્વતિ ! તારી દશા આવી હોવીના બેઈયે. પણ કોણ જાણે ક્રિયા જન્મનાં પાપ તને નડતાં હશે ! તે વચ્ચે અમને છેલ્લે દીધો, તે પાપ કદિ નડતું હોયતો અમે ઈશ્વરની ત્રાતાશક્તિપાસે અંતઃકરણથી માગિયે છિયે કે તે પાપમાંથી તને તે તત્કાળ મુક્ત કરો; અને તને પ્રકટ કરનારનાજ વંશમાં કુલદીપક પુત્રો થાઓ ; અને તને જે બંધન મુક્ત કરી મત્વર પ્રકાશમાં લાવો. તથાસ્તુ.

પાઠશાળામાં ખીજા પુસ્તક બંડાર છે તેપણુ સાહેબે જોયા હતા. સર્વ કરતાં એક મહાન ભવ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકોનો બંડાર જયપૂરના રાજદ્વારમાં છે—જે જયપૂરમાં આર્યવંશના રાજા પૂર્વેથી અઘાપિ પર્વત એક ક્રમે રાજ્ય કરેછે, જે જયપૂરના પૂર્વેના રાજા વિદ્યાના પ્રેમી અને લોભી હતા, જે જયપૂરમાં યરસ્વતિના શત્રુ મુચ્છલમાનોથી કદિ અવાધું નથી, એટલે પુસ્તકોનો નાશપણુ થયો નથી, તે જયપૂરના રાજદ્વારમાનો પુસ્તકબંડાર, અને તેવાજ કાશ્મીર અને નેપાળના પુસ્તક બંડાર મિંદુઆર્યવંશના જોવામાં આવ્યા હોય. એવું લાગતું નથી. બાકી ગુજરાતમાં ખંભાત, વડોદરા અને અમદાવાદના બંડારો થોડા ઘણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેમણે મુખ્ય કરીને ઇતિહાસ સંબંધી પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાં પ્રબંધચિંતા મણી, બોજપ્રબંધ, પૃથિરાજરાસ, કુમારપાલરાસ, દ્વાયય, રત્નમાળા, પ્રવીણ સાગર, જગદેવપરમાર, બાબીર વિલાસ, શ્રીપાળરાસ, કેસરરાસ, હમીર પ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તે સ્થળાને વાંચી તેનો રાસમાળામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક જીર્ણ અને છિન્ન ભિન્ન ઘઈ ગયેલાં સ્થાન, અથવા રીત ભાત અને 'સાપ જઈ રહેલા શેયડા' સાહેબના જોવામાં આવતા કે, તત્કાલ એક કવિના જેટલી કલ્પનાઓ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને ભારે ઉત્કંઠાથી તેનો મહિમા શોધી કાઢાડવા પાછળ મંડતા. શિલ્પ કળામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઈ પણ દેશના પૂર્વેના મહિમાને તત્કાળ દર્શાવનાર શિલ્પકલા જેવાં ખીજાં મૂલ્યક ચિન્હ ઓછાં છે. નાશ કર્યો એમાંજ કીર્તિ છે એવું સમજેલા અવિચારી-જનાજામુખી પર્વત જેવા મુચ્છલમાનો, જેમાંના ખલીક ઓમર ટાલોમીનું પુસ્તકાલય બાબી મૂકી આપ્યા જગતના ઇતિહાસને ભારે હાની કરી છે, અને અનેક વિદ્યા કળાનો નાશ કર્યો છે, તે હજી ૧૨૪૦ વર્ષપણુ આપણે વિચારી મૂકાતો નથી, તેમાંના મુચ્છલમાનોએ આ ભરતખંડનું પણ ઓછું સત્યાનાશ વાળ્યું નથી. નાશતો જેનો

યશ્ચાયોજ એવા મુમુક્ષુમાનોના ત્રાસદાયક ઝપાટામાંથી મરણ તુલ્ય
 થઈ વંચી ગયેલાં, કોઈ કોઈ ખંડિત ચિન્હો પણ, વિચારવાનોને, આર્ય
 લોકોની ગત કીર્તિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરીપૂર્ણ
 લાગ્યાં છે. કુલીન કરનલ દ્રાડ અને પ્રાર્ણમના ગ્રંથવાંચ્યેથી ઉપર લખેલી
 વાતની સત્યતા સહજ ધ્યાનમાં આવશે. પ્રાર્ણમ સાહેબે સિદ્ધ-
 પૂર, અમુહિલપૂર, પાલીટાણા, આપ્ત આદિ સ્થળોએ સ્વતઃ જઈને
 ત્યાંનાં ભવ્ય ખંડેરો, કીર્તિ સ્તંભો, દેવાલયો, જળાશયો આદિ નિરખી
 જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકળામાં પણ પ્રવીણ હતા. પોતાને હાથે કેટલાંક
 અમત્કારિક સ્થળોનાં ચિત્ર ચિત્રી લઈને રાસમાળામાં મૂકેલાં છે. એવાં
 રમણિક સ્થળે જોવાજતા ત્યાં કોઈનું મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાના
 ખૂટ કાઢાડી ત્યાં સુધી જવાનો બાધ ના હોય ત્યાં સુધીજ જતા. અને
 તેપણ સામાની આમા લઈને. જે જે સ્થળ જોતા તેના સંબંધી જે દં-
 તકથા ચાલતી હોય તે, અને કંઈ તેનું મહાત્મ્ય લખાયલું હોય તો તે-
 નો શોધ કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કાઢાડતા. સાહેબનો
 સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં
 વનરાજની મૂર્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરજી નામે ધરડો
 બાટ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી એક પુસ્તક લઈ ભેટ કરવા આવ્યો, અ-
 ને કહ્યું કે ‘એકવાર ગાયકવાડને અમારા ઘરે એક જીનું સરસ પુસ્તક
 દેખાડ્યું હતું, તેથી સરકારે ખુશી થઈ એક ગામ બખ્શીસ આપ્યું છે.
 તો અગ્રેજ તો મોટો રાજા છે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશા છે’
 સાહેબને આવાત સાંભળી બહુ હસ્યું આવ્યું. પછી કંઈ દલપત રામ-
 ને કહ્યું કે હનુમાન નાટકની વાત એ બારોટને તમે સંભાલાવો. કે—
 એક સમયે નાટકમાં હનુમાનનો વેષ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું
 કે “ઓ હનુમાન બાપજી ! તમે મને બાયડી મેલવી આપો તો હું ત-
 મને તેજ શિંદુર ચડાવું.” હનુમાન કેહેછે કે—“તને પરણાવવા- મારી
 પાસે સ્ત્રી હોય તો હુંજ કુંવારો રહું !” સાહેબે પેળા બારોટને કહ્યું કે

‘ભાઈ ! તમને ગામ આપવાની મારી શક્તિ હોત તો હુંજ ચાકરી ચા-
વારતે કરત !’

પ્રવાસમાં પગે ચાલવાનો સહિષ્ણુ શોક હતો. પાસે એક નકશો, નાણાંની કોથલી, પીપ્પોલ અને એક લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વૅટેમાર્ગુઓ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વા-
તો કરતા, અને તેમને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેમની રીતિ ભા-
તિ, તેમના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેમની ધારણાઓ, તેમના દુઃખ
સુખની વાતો, તેમના સરકાર વિષેના વિચાર કેવાછે તે, એ આદિ અ-
નેક વિષયો સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યામાં આવતા. કોઈ અનાથ દરિદ્રી વૅટેમાર્ગુ
હોય તો તેને પેલી કોથલીથી સહાય કરતા; અણસમજીને સમજણ આપી
તેના મનનું સમાધાન કરતા; અને નિર્બલને સ્વબળની સહાય આપ-
તા. એક સમયે વનવગડામાં એક બાઈ ભાર ઉચકી જતી હતી. તે
ખડુ થોકી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ઉતરાવનાર એક ઈશ્વરવિના કોઈ
નમળે. પ્રાર્થસે તેને દીઠી. તેનીપાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે
તેનો ભાર ઊતાર્યો. આ વાતતો સાધારણુછે, પણ એ લક્ષણ કેવું સ-
ર્વોત્તમ અંતઃકરણુ દર્શાવેછે, તે વાંચનારેજ વિચારી લેવું. માયાળુ સ્વ-
ભાવનાં મનુષ્યનો એકપણવાર સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી વિ-
સરતો નથી, તો જોને, માયાળુ સ્વભાવ મિશ્રિત અનેક સદ્ગુણવાન ક્ષા-
ર્ષસનો સમાગમ ઘણાં વર્ષ રહ્યો હોય, તેની શી વાત કેહેવી! પ્રાર્થ-
સનીસાથે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું
બની શક્યુંછે, તેને મુખેથી પ્રાર્થસની સ્તુતિવિના ખીજી કશું કાને પડ્યું
નથી. પ્રાર્થસના પરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણ ગાય-
છે. ધન્યછે ક્ષાર્ષસના જિવતરને ! તારા જોવો ખીજો ભાગ્યશાલી નર
કિયો ! કહ્યુંછે કે —

• જાજ તુમ આયે જગતમેં, લોક હસેં તુમ રોય;

એસી કરણી કરચલો, ઓસેં વિપરિત હોય.

પ્રાર્પ્ણ સંબંધમાં એવુંજ થયુંછે. પ્રાર્પ્ણના મરણ પછી તેનું નામ અને ગુણ સંભારીને અશ્રુપાત રૂપી અવાચ્ય પરંતુ ચીતવેધક શબ્દથી ગુણ ગાતા, પ્રત્યક્ષ, કેટલાક ગૃહસ્થોને દીઠાછે. અને પ્રાર્પ્ણ અત્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણ કલ્યાણી થતા સંતોષના આકલ મુખથી, હમતી હશે.

મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં રાજકુંવરોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એ બહુ અગત્યની વાત તેમણે પ્રથમ લક્ષમાં લીધી. સાદરામાં એક નિશાળ રચાવી. તે અદ્યાપિ “પ્રાર્પ્ણ શાળા” નામે પ્રસિદ્ધછે.

સન ૧૮૫૨ માં સાહેબની અધ્યારી છડર ગઈ. છડરના રાજપૂત રાજાઓ પૂર્વે મહા પ્રતાપી અને તથા કીર્તિના ભૂખ્યા હતા. તેઓ કવિયોના લાડ પાલનારા હતા. તેમણે પોતાના રાજ્યનો અર્ધો ભાગનો કવિયોને ત્યાગ (દાન) માં આપ્યો હતો. આ વાત સાહેબના જાણ્યામાં આવી; તે ઉપરથી કવિયોનો મેળો કરવાનું એ યોગ્ય સ્થાન જાણી ત્યાં કવિમેળો કર્યો. જમવંતસિંહ મહારાજ પાસે કવિયોને પત્ર લખાવી તેડાવ્યાં. તેમની કવિતા પોતે માંભલતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગની વાત તારવી કાઢાડતા. પોતાની શક્તિને અનુમતી કવિયોની યોગ્યતા પ્રમાણે તેમને શિરપાવ આપી વિદાય કરતા; પણ તેમને નત્રતા પૂર્વક કહેતા કે “હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે આપી શકતો નથી” પ્રાર્પ્ણનો સ્વભાવ દયાળુ પણ બહુ હતો. તે ખરો ધર્માત્મા હતો. પોતાના આય-પત્રમાંથી ધર્માદાય કાઢાડવાનો આપણા લોકમાં ચાલે, તે ચાલ પ્રાર્પ્ણે પકડ્યો હતો. એક સમયે પ્રવાસ કરતાં દાંતામાં આવી પોહ્યા. ત્યાં એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સંજની વેળાએ આવી આપ્યા ગામમાં દુર્યો, પણ અત્ર મદ્ય નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો. ત્યાં પડ્યો પડ્યો પોકાર કરતો હતો કે ‘બલા ભગવાન ! તે શું ધારજું છે ? આપ્યા ગામમાં કોઈ દયાળુ દાતાર ન મળે ! બર વસ્તીમાં મારે મુખ્યાં

આલોટવા કાળ ! કોઈ ઇશ્વરનો લાલ નહિ હોય 'ઈ' કહી નિશ્વા-
સ નાખતો અંતરમાં ઇશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઇશ્વરના
લાલ નીકળ્યા. કાર્યસને કાને તેના શબ્દો પડતાંજ તેણે ઇશ્વરનો મ-
હિમા રાખ્યો. અંતગ્રીક્ષ્ણી ઉતરે એમ કું દલપતરામને મોકલીને તેને
પાકુ સાકરનું શીઘું અપાવું; પછી ત્યાં સદાશીત ખાંધું. જે કોઈ અના-
થ—હિંદુ, મુસલમાન કે પછી ગમેતે આવે તેને ધી સાકર સાથે પાકુ
શીઘુ પ્રાર્થસના મદાનતમાંથી મળતું.

શુભ કામોમાં પ્રાર્થસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલુંજ ન-
હિ પણ ઉલટા વિલાયતથી રૂપિયા મંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી
તે ખરચ કરતો. દાંતથી અંખામાતાએ જઈ આપ્યું ગયા. આપ્યું-
ના શાન્ત, શીતલ અને ઈશ્વર લીલાથી ભરપૂર પર્વત નિરખી, અમદાવાદ
દભણી આવવામારે દાંતામાં આવ્યાં. મહિબની અમદાવાદ બદલી થ-
ઈ તેથી આખો મહીકાંઠો ખેદ પામ્યો. જેણે વાઘ મારેલો એવો કઠિણ
કાળજીનો એક પૂતેહખાન નામે સીપાઈ હતો, તેની આંખમાંથી પણ
મહિબના વિયોગથી ચોધાર આંસુ વહ્યાં, તો ખીજ મનુષ્યોવિષે તો કહે-
વુંજ શું ! રાજથી તે એક રંકમુઘી સર્વેને સમાનરીતે પ્રાર્થસના સ્નેહે-
મુખી કર્યા હતા, તે સંઘળા તેના વિયોગથી ભારે દુઃખી થયા.

સન ૧૮૫૩ ના જુન માસમાં અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં
પોતાનું કામ-કોમળ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટીથી (પણ જોધયે તે કરતાં જરા
વધારે વિદ્વાન્ન કાર્યભારિયો ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વેને ન્યાય આપતા
એતો પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતના મહિમાનો ઉદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક મા-
ગેથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા જાણ્યામાં ઉપર આવ્યુંજે.
તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા. ૨૮ મી માર્ચ સન ૧૮૫૪ માં યુરોપ સિ-
ધાવ્યા. ગુજરાતથી તેનું તન દૂર યુરોપ ગયું પણ તેનું મન ગુજરાત-
માંજ હતું. ત્યાં રહીને પણ ગુજરાતનીજ સેવા કર્યાં કરી. 'રાસમાળા'

નામનું સુંદર પુસ્તક ત્યાં રચ્યું ' હર્ષિષ્ઠિન્દિયા કમ્પની ' ની ' કોર્ટ આવ-
ડ્રેક્સ' માં આ દેશને લગતાં લખત પત્રો હતાં, તે અતિ અમ વેઠી વાંચી
તેમાંનો આ દેશને લગતો આર કાહાડી, રાસમાળાનું પુસ્તક સર્વ રીતે પ-
રિપૂર્ણ કર્યું. તે સન ૧૮૫૬ માં જે ભાગમાં લંડનમાં રિચર્ડસન બ્રધર્સ-
ના મુદ્રાયંત્રમાં સુંદર મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તકના
ઉપર વિલાપતનાં પત્રોએ અને હિંદુસ્થાનનાં પત્રોએ* તથા ખીજા કેટલાક
સંભાવિત વિદ્વાન પુરોષોએ† બહુ આરા અભિપ્રાય આપ્યાછે. સ્થળસંકો
અને લીધે તેનો અત્રે સમાવેશ કરી શકાતો નથી. અને તેમ કરવાની
અગત્ય પણ જણાતી નથી, કારણ કે જે સારજ છે તેને સમતિની અગત્ય
બહુ રહેતી નથી. એક કવિ કહેછે 'કે—

“ કવિતાને કરતુરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય ”

એ સત્ય છે. રાસમાળા વાંચેથી તેના ગુણો રસમોને તાત્કાળ જણા-
શેજ. રાસમાળામાં પોતાની બને પ્રકારની કલમથી (ચિત્રની અને
લખનની) ગુજરાત ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે. ઠાડની પેઠે ગુજરાત-
નો પ્રાચીનકાળનો મહિમા ભરેલો ઉત્કર્ષ, અને અર્વાચીન કાળની તેની
પતિત દશા એ ઉભયનો વિલક્ષણ વિરોધ બોતાં, તેના મનમાં અનુ-
કંપા પ્રકટ થઈ, તેથી રમે ભિન્નયજા નર્મ તદયે, તેણે કોઈ કોઈ પ્રમગે જે
ગુજરાતના ગુણ ગાઈ તેનો જિણ્યોદ્ધાર કર્યો છે, તે આખા ગુજરાતી
મંડલને ઉપકારી કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સ્વદેશના નિર્બંધ સ્વચ્છ અને શીતળ વાતાવરણમાં પોણાત્રણ વર્ષ
સંકળ કરી પાછા સન ૧૮૫૬ ના નવેમ્બર માસમાં અત્રે પધાર્યા. તા ૦
૧૦ માં જન્મુઆરી સન ૧૮૫૭ માં સુરતના ન્યાયાધિશ થયા અને એ-

* Overland Mail. The Athenaeum. The Daily News. The
Saturday Review. The Calcutta Review. &c.

† The Director of Public Instruction. Sir. H. M. Lawrence
K. C. B. Dr. Wilson. Lord Elphinstone. &c.

ક મામની અંદર પાછા સરકારના પ્રતિપુરૂષ (એન/ન્ટ) થયા. પ્રાર્થ-
મની તીવ્ર બુદ્ધિ અને ન્યાય કરવામાં તેનો વિવેક બેઈ, સરકારને તે-
મના ઉપર એટલી બધી વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે, કોઈ પણ ક-
દિણ કામ હોય તો તે પ્રાર્થમને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. મન ૧૮૫૭
ના મે મામમાં ભરૂચના મુમલમાનો અને પારમિયો વચ્ચે જે મોટો-
કલહ થયો હતો, તેમાંના અપરાધિયોનો નિર્ણય કરવા મિ. પ્રાર્થમને
નિયમ્યા. તે કામ કરતાં જરા અધિરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તોપણ
તેમણે એવી મારી રીત દૂર અને લેઈ દૃષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ય શોધી,
નિરપરાધી અને અપરાધિયોને વિણી કાઢાડ્યા કે મરને આશ્ચર્ય લાગ્યું,
અને કોઈ પક્ષવાળાને અન્યાય થયો એવું કહેવા વેળા રહી નહિ. તેણે
મન ૧૮૫૭ ના આગસ્ટમાં કામ ચલાવી તેજ મામમાં પૂર્ણ કર્યું. એ
બારે કામ સારૂ માર્ગિના 'મદર અદાલતના ફેસલાના' આઠમા ભા-
ગના પૃષ્ઠ ૪૧૬ મે લખે છે કે—

“ એ કામમાં ફરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. પ્રાર્થમને એટલી બધી
માનદ છે કે તેની અનિયમિત પ્રશંસા કોર્ટ (મદર અદાલત) કરી શક-
તી નથી તેથી વિશેષ એવું પામે છે. ”

કોઈનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં સુખ્ય મે છે.
પરોક્ષ, અને અપરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ. આપણે ઉપર જે વાત બાણી તે
પ્રાર્થમે આપણું પ્રત્યક્ષ કલ્યાણ કર્યું તેની છે. સ્વાર્થ રહિત ઉત્તમ પ્ર-
કૃતિના પુરૂષોનો, પરોક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવજ હોય છે.
પરોક્ષ કલ્યાણ એ ધર્મીતમાઓના તદ્દયઉપર ખેસતાં પ્રાપ્ત છે. તેની
મુગંધ બહુ વિસ્તરે છે અને તેનાં ફળ પણ અમુલ્ય થાય છે.

પ્રાર્થમે આપણા ઉપર પરોક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂન રાખી નથી;
અને તેણે એવા અવસર કે જેનું મૂલ થાય નહિ. મન ૧૮૫૭ ના વ-
ર્ષમાં બલવો થયો. તે વેળા અંગ્રેજ નામે દેશી લોકોને ધિઃકારવા લાગ્યા.
દેશિયોનાં મન દુઃખાય એવાં લખાણ લખી અનેના તથા યુરોપના લો-

કના મનમાં સર્વ દેશિયો વિષે નીચા આભિપ્રાય કરાવવા મંડ્યા. એ-
વા અશ્રેષ્ઠ દેશિયોને મહાધાતકી પ્રાણી જેવા વિદ્યુત ચિત્રી,
તેમના ઉપર ઓરા લોફોનો ધિક્કાર અને ક્રોધ થાય એવું કરવા માં-
ડ્યું. ખરદીની અણીકરતાં કલમેની આણી કોઈ કોઈ વેળા
વિશેષ બળવાન જણાઈ છે; અને તોયોના ધડાકા કરતાં વિચારના ધડાકા
ખડુ દૂર દેશ જઈ પોહોંચ્યા છે, અને ભારિ રોજ વાળી દીધો છે. બળ-
વાનો અમય પણ તેવોજ હતો. નિપરાધી દેશિયોને અસ્થ અસ્થથી બળ-
વાની વેળા જોડી હાની થતી, તેના કરતાં મદસ્ત ઘણી અધિક હાની
વર્તમાનપત્રોમાં લખનારા કરી શકતા. તે અમયે પ્રાર્થનિ આપણો પક્ષ પક-
ડ્યો હતો. એ થોડાનાજ જાણ્યામાં હશે. પેતિ તે વેળા ગુજરાતમાં હતા.
ઓપામથી, દેશિયો કુખાંડીછે, દેશિયો ધાતકીછે, દેશિયો કોઈ પ્રકારનો
વિદ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી, દેશિયોને પશુ જેવા ગણી તે પ્રમાણે તેમના
પ્રત્યે વર્તવું જોઈયે હત્યાદિ, એવા અવિચારના શબ્દોની ગર્જનાઓ-
નો ધોર, એવુંમંથ રામેશ્વરથી તે હરદારમુખી, અને જગન્નાથજીથી તે દ્વા-
રિકાંમુખી, પયરાઈ મહો હતો. તેને ભેદીને મત્ય દર્શાવવાને વિરલા પીરો
શક્તિવાન હતા. પરંતુ તે થોડાએ ધર્મપક્ષની ટાલથી ધણુંજ કરચુંછે.
તેમાં ફલકતામાં ઠિંકુ મેટ્ટિઅટવાળો હરિચંદ્ર, મુંબઈમાં ટાઈમ્સનો
એક લખનાર આદિ હતા. પ્રાર્થનિ તે અમયે પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ,
રીતે આપણા દેશની ઝાંરી મેવા કરૂંછે. જેણે અન્યાય કર્યો હોય છે,
તેને એવા કોઈ અમાધારણ અમયમાં ભરિ ભય રહેછે. પેલા પોતેજ કરે-
લા અન્યાય તે અમયે ભયનો વેશ ધરી ખેસેછે; અને તેને ખીવરાવેછે.
પ્રાર્થનિ ન્યાય અને લોકનું કલ્યાણજ કર્યાં કર્યું હતું, તેથી એવા ભયંકર
અમયમાં તેનું મન સદા નિર્ભય રહેતું હતું. પોતાના ખીજ અંગેજ મિત્રોને
પત્રદારાયે આભય રહેવાનું કારણ સહિત લખી તેમની ચિંતા ઓછી
કરાવતા. એ રીતે પોતાના અનુભવથી તેમના મનનું સમાધાન કરી
ધણું અંગેજને અને તેમની સુકુમાર સ્ત્રિયોને અકારણ ભયના ભાર

દુઃખથી મુક્ત કર્યાં છે. એક મિત્રને લખે છે કે “આપણાં માંના કેરલાક
ને પણ નિર્મયક ભયભિત થઈ રહે છે; જે લોકોને ગયાં ત્રીશ વર્ષમાં શું શું
થયું છે તેની ખબર નથી તેઓને ગાયકવાડનો, રજપૂત રાજાઓનો
અને સર્વ કોઈનો વિશ્વાસ આવતો નથી. તો પણ અમે નિર્ભય સ્વરથ છિ-
યે ” આવી અનેક રીતે રાજ્યકર્તા લોકોની પ્રજા ઉપરથી પ્રીતિ ના તૂટે
એવું કર્યું. તેથી ભારે બલવાના સમયમાં ગુજરાતમાં શાન્તિ રહી હતી.
પ્રાર્થસ જેવા સદ્ગૃહસ્થોના સદ્ગુણ અને વિવેકથી રાજા પ્રજાનો સંબં-
ધ ગુજરાતમાં સંભળડ રહ્યો એવું સરકારને પણ લાગ્યું, તેથી પ્રાર્થસને
એક પત્ર લખી સરકારે ઉપકાર માન્યો છે.

“ત્રૈમાસિક વાર્તિક પત્ર” (Bombay Quarterly Review) જેવા મહા સ્ત્રબળ સંત્રાવાન સાધનવડે તેવા સમયમાં દેશિયોની પક્ષમાં ઉભા રહી પ્રાર્થસે મહાપતા આપી છે. તેથી એકલા હિંદુસ્થાનમાં નહિ પણ આખા યુરોપમાં, દેશિયોને લાભ થાય એવી રીતે, વિદ્વાન પુરૂષોને દેશિયોના પક્ષમાં ખેંચવા તેણે યત્ન કર્યો છે. “મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિક પત્ર”ના દશમાં અંકમાં ‘હિંદુસ્થાનનું કલાકૌશલ્ય’ ‘Indian Architecture’ ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. તે એવા હેતુથી કે, ગુજરાતનો મહિમા તેનાં બાંધકામોનાં ખંડિત ચિત્રથી પોતે બાણ્યો, તેજ રીતે આખા ભરતખંડનો મહિમા તેનાં અલૌકિક કળાકૌશલ્યનાં પ્રાચીન ચિત્રથી, આખું જગત બાણ્યે; અને તેનો મહિમા અને તેની કુલીનતા બાણી તેનાઉપર અનુકંપા આણી પ્રીતિ કરે. કલ્યાણ કરવું એતો પછી પ્રીતિનું અનીવાર્ય ફળ છેજ.

તેજ પુસ્તકના સન ૧૮૫૭ના જુલાઈ માસવાળા ૧૧ મા અંકમાં મર જાહન આલકોમ જેવા એક હિતકારી ગવર્નરના ચરિત્રઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. તેમાં મુખ્ય હેતુ એ છે કે રાજ્યાધિકારિયો એ પ્રજાપ્રત્યે કેમ વર્તેવું. સદ્ગુણનાં જન્મચરિત્ર છે તે દર્શાવે છે. તેમાં દષ્ટિ નાંખ્યાથી મનુષ્ય પોતાના દોષો પોતે જુવે છે, ખીજું કોઈ આપણા દોષ આપણને દેખાડે-

આવતા, તે, મનના મનોરથ મદ્ય કરીને, પાછા વળતા. પ્રાર્થનક કેહે-
 છે કે 'એ એકારક વાર્તા છે કે હાલમાં એવા પુરુષ ભરતખંડમાં થોડા-
 છે. પ્રથમ તો દેશિયોને મારે દારજ ખુલાં ભાગે હોયછે; તેમ કરતાં
 કોઈને પ્રવેશ કરવાનું જની આપું તો, અંદર, પોતાના વિષે બાણનાર
 અને મમભાવવાન પુરુષ મળવા એતો તેથી પણ ભાગ્યે. રાજપ્રજામાં
 અંદર પડે છે તે આજ કારણથી, પછી ધુંધવાના હગડાકિપર એક તનખો
 પડે છે એટલે તે શલગી હોઈ. જે મનુષ્યો માલકમ મારે પ્રાણ પાથરવા
 તત્પર હોત તેજ મનુષ્યો કેટલીકને રાજ્ય બંધનથી નરમ પડી, બળવામાં
 અને ધાતકી કામોમાં સામીલ થાયછે. ઈત્યાદિ ઈં ઈં ' અનેક મપ્ર-
 માણ વાર્તાઓ લખી માલકમનું જિવન વખાણ્યું છે અને તેવા ગુણોનું
 પ્રતિબિંબ પોતેજ હતા, તેથી પોતાનું લખેલું પાછું પોતેજ સ્પષ્ટ મિદ્દ કરી
 આપ્યું છે. પ્રાર્થનકાદિ બાલકમપંથી હતા, તે પંથ અથવા સંપ્રદાયના
 ગૃહસ્થો પરમાર્થ, વિનયી, પરોપકારી, કૃપાળુ, વિવેકી, દીનનાનાય, મર્વને
 પોતાના બાંધવ જેવા માનનાર, સ્વતંત્ર, તથા આ દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છ-
 નાર અને કરનાર હતા.

રાજપ્રજાવચ્ચેનાં કામોમાં, મતાધારી અને ન્યાયકર્તા અધિકારિ-
 યોભણીથી, પ્રજાને યતા અન્યાય વિષે પ્રાર્થનકાદિના વિચાર દીધું અને
 ડૂર દૃષ્ટિ વાળા, મર્વને લાભ કારક, અને યથાર્થ હતા. તે કેહે છે કે—
 ન્યાય કરવામાં કિન્મિત પણ પક્ષપાત કલ્યાણી આપણા (અંગ્રેજોના)
 વિશ્વાસ ઉપર નેહનો ધક્કો લાગે, અને તેનું જે પરિણામ થાય, તે પંચા-
 શેક આપ્યા પ્રાન્તો હાથમાંથી જાય, તેના કરતાં પણ વિશેષ હાનીકારક
 છે. પણ અરે! આપણીજ પ્રજા માથેના, અને ખીજા માંડલિક રાજ
 માથેના, આપણા કરારોના અર્થ કરવામાં, અંગ્રેજ સરકાર અને તેના કા-
 યભારિયો કેટલો જાત્રો પક્ષ કરેછે; તેઓ પોતાને કૃપે એવા અર્થ કાલા-
 કે છે. કારણ કે પોતે શક્તિવાન પડ્યા. આપણે આપણી મેળે વિશ્વા-
 સ વિષે અહંકારની વાતો ગમે તે કરિયે, પણ કોઈ દેશીમાથે જેને બરા-

અર મહાગમ હોય, તેના બાળ્યામાં આવશે કે, દેશિયો આપણા પ્રમા-
 નિકપણા વિશે કેવા વિચાર રાખેછે. મિહમનુષ્યની લડાઈના ચિત્ર-
 માં મનુષ્ય મિહને મહત્ત્વામાં હતું છે એવું મનુષ્યો મિત્ર છે, પરંતુ તેજ
 મિત્ર જો મિહ મિત્રે તો કંઈ ખીમજ પ્રકારનું મિત્રે. પ્રખ્યાત આર્થર લે-
 લેક્સી (ડ્યુક આવ ગોંગલન) અને માલ્કમનું પણ એજ મત હતું.
 એક પ્રસંગે ગોંગલિયર વિષેની તકરારમાં લેલેક્સી માલ્કમને લખે છે કે
 'આપણી પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ બળવવાને માટે ગોંગલિયર અને હિં-
 દુસ્થાનના ખીમ દેશો દગવાર ગોછાવર કરિયે તોપણ કંઈ નથી. ઈંગ
 મદ્રાસ પ્રાન્તમાં લેલેક્સી બળવો થયો તે મમ્મે તે બલવો કરનારાએ
 બળવો એજેજ અધિકારિયોના અત્યાય અને અમાનથી કર્યો હ-
 નો, એવું માની, તે દેશિયોને માલ્કમ આદિ કેટલાક ગૃહસ્થો નિરપરા-
 ધી ગણતા, તે વિશે લખતાં પ્રાર્થન લખે છે કે- 'તે એવું માનતો કે કઠો-
 રતાનાં અથવા બળનાં વિશેષ ઉદાહરણના કર્તા મનની મહત્તા અને દયા
 જો સરકાર બતાવે તો તેથી ઉદાર મન ઉપર અધિક અમર થાય ' ઈ.
 ઈ. ઈ. માલ્કમના ચરિત્ર વિષે લખતાં પોતાના આભ્યંતર વિચાર દ-
 શાંબ્યા છે. અરે! માલ્કમ અને પ્રાર્થન જેવા એક માત્ર દશ અધિ-
 કારિયો ભરતખંડમાં ઉચ્ચ મત્તાવાન હોય, તો મત્તાવનનો નાચકારક
 બળવો કદિ સ્વપ્નમાં પણ થાય ?

સ્વાર્થી અધિકારિયોએ આપણા લોકનીમથે પોતાની મત્તાનો કુ-
 ર્ણયોગ કરી અત્યાયથી વર્તવા માંડ્યું તેનું કૃણ બલવો થયો.

ઉપલાજી "મુળઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્રમાં " આઉડ (અયોધ્યા)એવા
 નામના મથાળા નીચે પ્રાર્થન જે નિમ્પક્ષપાતથી હિતમ વિચારો દર્શાવ્યા
 છે તેમાંનો કિલ્ચિત માર લઈ સ્થળમંક્રોમને લીધે હવે આ વિષય અમાપ્રિ-
 ઉપર લાવવો પડેછે.

"જે રજપૂત રાજા અને હાકૂરોનો સુમલમાનથી કે. મરાઠાથી કદિ
 પૂરો પરાભવ થઈ શક્યો નથી, તેવા રજપૂતોનો, ચીરકાળના અને વશ

પરંપરાના રથોવર વતન અથવા જગીરો ઉપરનો હક્ક, અને આધારણ ખેડૂતોનો પોતાની ઝાંચેલી જમીન ઉપરનો હક્ક, તેમાં આપણ (અંગ્રેજો) કયો અંતર ગણતા નથી ! એક દેશ ગમે તે પ્રકારે આપણને મળ્યો, એટલે તેમાં ખીજના હક્કવિષે આપણે ગમે તેમ અર્થ કાઢાડી આપણું કાવતું કરિયેછિયે. * * * અયોધ્યાના નામના મુસલમાન રાજાને જીત્યો. તેનું અર્ધરાજ ખુંઆવી લીધું અને આર્ધ પાંચું આપ્યું. એમ કરીને, જે રજપૂત વતનદારો પૃથિરાજ ચોહાણના સમયથી મુસલમાનોને અટકાવી રહ્યા હતા, અને જે રજપૂતોનું મુસલમાનોથી નામ ન દેવાતું; તે રજપૂતોને, આપણા એવના બળની સહાયતાથી મુસલમાનોને સ્વાધીન કરિયેછિયે. આપણે લઈ લીધેલા ભાગમાં પાંચ, શસ્ત્રઅસ્ત્રના સાધનથી નહિતો, તેના જેવાજ પણ જરા શાન્ત ધારાના સાધનથી આપણે પણ એજ કામ કરિયેછિયે. તેથી પ્રાચીન કુટુંબોનો મૂલમાંથી નાશ થઈ ગયેછે. ગુજરાતમાં ગાયકવાડે પણ આપણને થોડી લાલચ આપી આપણીપાસે એજ રીતે કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જે આપણે એમ કર્યું હોત તો કાઠિયાવાડ (ઝૌરાષ્ટ્ર)ના રાજાઓનું નિકંદન થયું હત, કે જે દશા (બળવો) અયોધ્યામાં થઈએ તે દશા ગુજરાતમાં થાત. લાર્ડ વેલેરલીના પ્રતાપથી સઘળાં મંકટ દૂર થયાં. તેણે ગાયકવાડ અને ઝૌરાષ્ટ્રના રાજા ઉભયને અનુકૂળ આવે એવું સમાધાન કરવાનું ચૂંચ્યું. સાત્વિક વૃત્તિના જોનાથાન ડંકન અને પ્રવીણ કર્નલ વાકરે લાર્ડ વેલેરલીનો વિચાર સિદ્ધ કર્યો. જેથી જાહલા અને ગોહિલ વંશો અમર રહ્યા, ગાયકવાડ ઋણમુક્ત થયા, અને ગુજરાતમાં પચાસ વર્ષમુધી એવી શાન્તિ રહેવાની કે જેવી શાન્તિ અણહિલ પુરનો રાજદંડ ખીજ ભીમદેવના હાથમાંથી પડ્યો ત્યારથી ગુજરાતે દીઠી નથી * * * અયોધ્યામાં અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં વાંક આપણોજ (અંગ્રેજનોજ) છે. પચાસ વર્ષ પછી સ્વાયં આધી (અયોધ્યા) દેસ લઈ લેવો તેનાકરતાં પરમાર્થ શુદ્ધિથી મધ્યસ્થ થઈ, પ્રથમ

ધીજ સમાધાન રાખાચું હોત તો તે કંઈ ઓછો ન્યાય ન દેહેવાત. અયોધ્યાના રાજ્યનો આપણા રાજ્ય માથે સંયોગ કર્યો તેનો હેતુ બહુ પવિત્ર દેખાડ્યોછે કે (મુમુક્ષુમાની રાજ્યથી) પ્રજા પીડા પામતી હતી તેને મુક્ત કરવી. આ વિચાર જે કર્નલ રૂઝીમાનના લખવા ઉપરથી ઉદ્યો હતો તેના લખાણ ઉપર જોતાં અયોધ્યાને આપણા રાજ્ય માથે જે રીતે મેલવવામાં આવ્યું છે તે રીત કેવળ અન્યાયી દેખાય છે.

એપ્રિલ મન ૧૮૫૮ ના લાર્ડ ક્યોનિંગના યુદ્ધ રાજલેખ—તેથી જલવા પછી લખનોર હાથમાં આવ્યું એટલે અયોધ્યામાંના વતનવાળા કુલીન ગૃહસ્થોનું સર્વસ્વ હરી લેવાનું અથવા જમી કરવાનું હતું, એવું સમજી તેવિષે, તથા તેની વિરુદ્ધ લાર્ડ એલેન્જરોએ લખેલો લેખ, તેવિષે વિચાર આપતાં પ્રાર્થના લખે છે કે—“ઈંગ્લંડમાં આ સમયે પૂર્વપક્ષ (Conservative) અને ઉત્તરપક્ષ (Liberal,) માં વાકુલ્ય મચ્યું છે. અમે ત્યાં સમીપ હત તો આનંદથી પોકારત કે—“જય સ્ટાન્લી” પરંતુ દૂરથી તે લાભ લઈ શકતા નથી, પણ અમને પૂર્ણ વિદ્વાસ છે કે એમાંથી આ ભરતખંડનું કલ્યાણ થાય એવું પરિણમ થશે, પછી જય જમે તેનો યાઓ તેની માથે અમારે સંબંધ નથી. આવા વિલક્ષણ સમયમાં લાર્ડ ક્યોનિંગે જે ગંભીર મહત્તા દર્શાવી નિરપરાધી દેશિયોના ઉપર કૃપાલુ દ્રષ્ટિથી જોયાં કર્યું છે, તેને માત્ર અમે લાર્ડ ક્યોનિંગની સ્તુતિ કરિયે છિયે. પરંતુ અયોધ્યાના સંબંધમાં એમની રાજનીતિ ઉપર અમને એદ થાય

તે લાર્ડ ક્યોનિંગના એ રાજ લેખ વિષે ફાર્બસના અને તે વળા સર્વના સમજમાં આવ્યું હતું તે યથાથ ન હોત. લાર્ડ ક્યોનિંગે એ વિષે એક ઉત્તરલેખ (Defence) આપ્યો છે, તેમાં પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવી શિદ્ધ કર્યું છે કે, એનો શુભ હેતુ યથાર્થ ન સમજી અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉત્તરલેખ ફાર્બસના વાંચકોમાં અવજ નહિ તેથી કુચ્છીન ક્યોનિંગના ઉપર અગમતો દોષ અનીચ્છાથી ફાર્બસને મૂકવો પડ્યો હોય એવું લાગે છે. સર્વ-આર્થ પ્રિય ક્યોનિંગ જેવા નિઃસ્વેચ્છક ઉત્તર, મુજ, રાજધર્મજ, નિષ્પક્ષપાતિ, દીનનાનાથ અને સંક્ષેપમાં મહાત્મા, વિરલાભ રાજપ્રતિપુરુષો (Vice-Roy) યથા હશે ને થશે. લાર્ડ ડેલહઉસી જેવા સંઘર્ષી, સ્વાથી અને રાજ્ય પ્રભુ વચ્ચે અંતર પાડનાર ગવર્નર જનરલે વિનાશ કરક મુ-

છે અને ધારિયે છિયે કે એ કામ એમનું નહિ પણ એમના મંત્રિયોનું હશે. આ દેશના કુલીન ગૃહસ્થ કુટુંબોનું સર્વસ્વ લઈ લઈ સાધારણ રોક પ્રત્ન લેવા કરી દેવા, એવા પંથવાળા મત્તાધારિયોનું પ્રબળ હવણનું આ દેશમાં વિશેષ છે. એ હેતુ મિદ્ધ કરવા મારે ત્યારે લાગ આવે છે. ત્યારે તેઓ દેશી રાત્ર્ય આઈ લય છે, અને વતનદારોનાં વતન બ્રમ કરી દે છે. આ વિષય ઉપર ઇંગ્લંડમાં હાલ ન્યાયથી નિર્ણય થવાનો છે. અમને આશા છે કે નિર્બંધવાત ન્યાય કરી ઇંગ્લંડ પોતાની મંપાદન કરેલી કીર્તિને પાત્ર કરશે. પ્રાર્થમની આ આશા પ્રાર્થ થઈ હતી. અનેના લોકના લાભમાં ન્યાય થયો હતો કે- 'કોઈનું કંઈ લઈ લેવું નહિ.'

લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથીજ બળવો થયો એવું મિદ્ધ કરી પ્રાર્થમ લખે છે. — 'અન્યાય થાય છે એવું સમજીને જે દેશની આખી પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદિ રાત્ર્ય રખાઈ શકાય નહિ' (માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લાડ એલેક્ઝાન્ડરે વદે છે તે વચાર્થ અમે મત્ત છે. ઇ. ઇ. ઇ.

એ આદિ અનેક આપણા દેશને લાભકારક અને રાજકર્તાની આં

રંગ ખોદેલી, તેમાં જનમગર મુકાવાની સંધી જેવા, વિષમ અને વિકટ કાળમાં રાત્ર્યના અનેક સંકળાયેલા રથોના મુખ્ય યંત્રની લગામ અમર લાડ. ક્યાનિંગને સ્વાધીન કરવામાં આવી. મહાત્માનાં અંતઃકરણ અન બુદ્ધિ કેસવાની ખરી કસોટી એવા વિષમ અને અગ્રાધરણ સમયો છે. ખર હીર તે સમયે બાણાય છે. શુર્ષ કંચનની પેઠે સર્વ પ્રકારથી તેની પચાસા થાય એવા સંયોગો આવી મલ્યા હતા. તેમાંથી તે વિનય પામી અધિક મુશ્કેલીવાળા થઈ નિર્જલ કુંદન જેવો બાણાયો છે. તેણે આખર આખા દેશમાં એવાં લાભદાયક બીજ નાંખ્યાં છે અને એવા ઉપકારો વરસાવ્યા છે કે તેનાં ફળ બહુ મુખદ થાય છે અને થશે. લાડ ક્યાનિંગના ગુણ વર્ણવતાં પાર આવે એવું નથી. આખા યુગકર્માં પણ સમાવેશ થયો દુર્લભ છે. અને આટલું કુચનાર્થ લખવાનું પ્રયોગન એટલા માર છે કે ફાર્બસથી અલગથી મુકાઈ ગયેલા દોષથી તેને મુક્ત કરવો. ફાર્બસને ઠેકણે બીજા કોઈએ એ લખ્યું હતું તો, તેને કોઈ ખર તો શાનુભ મનિ, પણ તેની અવજા કરી ઉલટુ તે ઉપર ધિકારથી બુલે, એવા તેના શુભ ગુણ પ્રતિષ્ઠ પ્રકાશે છે. "ક્યાનિંગનું કલ્યાણ થાય" એવું કિયો મુન્દણ દેશી ઈશ્વર પાસે નહિ માગતો હોય.

ખો ઉઘાડે એવા ઊત્તમ વિચારો રવતંત્રતાથી પ્રગિરૂ રીતે પ્રાર્પણે આપ્યા છે. રથજી મંકોચને લીધે મનઝમતા વિષયને મંક્ષિત કરી દેવો પડે છે, તેથી મનભંગ થાય છે પરંતુ ઉપાય નથી. આ પ્રસંગે એવાનંદ મુઝ્ઝત્તદયથી કહિયે છિયે કે— આ દેશના લોકઉપર તેમાં મુખ્યત્વે કરીને હંચ વર્ણના રાજ્ય, વતનદાર આદિ લોકઉપર, કુલીન કાર્પણે મનઝા, વાચા, અને કર્મણાથી જે ઉપકાર કર્યોછે, તે હજી અગાનમાં દોરતા રાજ્યઓ વાણતા નહિ હોય, પણ જે સુમ દેશાભિમાનિયોને મંતોષિત કરે છે, તે ઉપકાર જેમ જેમ આપણો દેશ ઉદય પામતો જશે, તેમ તેમ તેની સાથે અધિક અધિક પ્રકાશી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રીતિ કમાવશે એમાં મંઝય નથી.

રાણિયે આ દેશનું રાજ્ય સ્વાધીન લેતાં લાર્ડ સ્ટાન્લીના કલ્યાણ કારી દ્વારાએ જે પોતાની રાજ-નીતિ-દર્શક-પત્ર પ્રગિરૂ કર્યું હતું, તેમાં ક-રેલી પ્રવલલાભની પ્રતિજ્ઞાઓથી પ્રાર્પણ બહુ આનંદ પામ્યા હતા. તે લખે છે કે “એમાં આગેલાં વચન પ્રમાણે જો રાજ્ય આજશે તો, (અને હું વિશ્વાસ રાખું છું કે ચાલશે) બલવો એ નામજ માંભળનાર નથી”.

સુરતના ન્યાયાધીશને રથજીથી એમને સરકારના કોઈ એક વિશ્વાસવાળા કામમાં શોધ કરવાને ખીજા જે ગૃહસ્થો - કરનલ પોપ અને ઈ. આઈ. હાવર્ડ સાહેબ સાથે તિરપા હતા, તે કામમાં પણ એમણે મારો મથ મેળવ્યો છે.

તા. ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૫૮ માં ખાનદેશના ન્યાયાધીશ દર્યા. ત્યાં એની મારી રીતે કામ કર્યું કે સન ૧૮૫૯ માં તે જ્યો છોડી જવા વેળા, મદર અદાલતના ન્યાયાધીશોએ પ્રાર્પણની મારી પ્રશંસા લખે છે, અને તે સરકારે બહુ ખુશીથી માન્ય કરી છે. તારીખ ૨૨ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૯ માં લાર્ડ એલ્ફિન્ગ્ટને પુનેથી ધુલિયે તાર મૂકાવી લખ્યું કે. :

“તમારો વિચાર લીધાવિના તમને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ-એ-

જાળવું કામ ચલાવવા નિમવાની મને અગત્ય પડી છે. એ કામ એવું તો ભારે છે કે જેમ બને તેમ સત્વર તમારે એ કામ સ્વાધીન કરવું જોઈએ. કૃપા કરીને મુંબઈ આવતાં જરા વિલંબ કરશો નહિ. ટપાલમાં પત્ર લખું છું.”

મૂંચવેલા પત્રમાં ગવર્નર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન લખે છે કે “ એક નવા-બ આપણી સત્તા માનવાની નાકે છે, અને આપણાં મંડળના વાઘેરોએ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ સામું ધીંગાણું કર્યું છે, એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં સમાધાન રહેવાની અગત્ય છે. તેજ કારણુ સાર તમને નિમવાની મારી વૃત્તિ થઈ છે. ઈ ” પ્રાર્થનું મારે એ વિના વિલંબે તા. ૧૧ મી અક્ટોબર સુધી ૧૮૫૬ માં કાઠિયાવાડ જઈ પોલિટિકલ એજન્સિયું કામ સ્વાધીનમાં લીધું. ત્યાં એવી મન માનતી રીતે કામ કર્યું કે મરકારે તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સુ. ૧૮૬૦ માં નિર્ણય કર્યો તેમાં લખ્યું છે કે “ પ્રાર્થનું જેવા વિચારવાન અને શક્તિવાન પુરુષને કાઠિયાવાડ સ્વાધીન કરેથી જે લાભ થવાની આશાએ તેમને નિમવામાં આવ્યા હતા તે મરકારની આશા કેવી યથારિયત હતી તે * * સ્પષ્ટ જણાય છે. મેકેટરી-આવ-સ્ટેટ-ફર-ઈન્ડિયા (વિલાયતમાંના ભરતખંડના મંત્રી)એ ઉપલા મતમાં અનુસરી પ્રાર્થનું માન આપ્યું છે.

કાઠિયાવાડમાં જાણુ રહેવું પ્રાર્થનું નહોતું થયું; તો પણ ત્યાં વિવાદની રચી કરાવવા એમણે અમ લીધો હતો. લોકોને મારાં થવાને ઉપદેશ કરતા અને તેથી થતા લાભો તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવતા. તેની સુસીળતાએ તેના ટુંકા આવસમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજા અને ઠાકુરોનાં મન હરાવુ કર્યાં હતાં. ઐરાજવાસીનો તે એક વાહાલો મિત્ર થઈ પડ્યો હતો. જુનાગઢ, અને ગોંડલનાં રાજ્યો સાથે જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી, પછી લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનને લખ્યું એટલે તેમને મુરતનાં ત્યાગાધિશ નીમ્યા. ઐરાજ મુકતાં તે વિષે કેટલાક વિચારો લખી એક પત્ર મરકારને લખ્યું છે. તેમાં ઘણી ઉપયોગી અને લાભકારક સૂચનાઓ

ક્રીડે. તા. ૨૪ મી માર્ચ મન ૧૮૯૧ માં મુદતના ત્યાગાધિયને રવાને-
આપ્યા. એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા. મન ૧૮૫૪ ના ૮ માં આક્ટ ઉપર ચીલે-
ટ (૧૫૩) નામવાળું અરકારે કલાર્થી ત્યાં ને લામ્બોડનેમાં પણ ચારો
વર્ષ મેળવેલું. વર્ગી મન ૧૮૬૧ માં અર. હવાઈ કલાર્કના વાગમાં
સાગકીય, મુજા, વિદ્યા મંજીરી, ત્યાગમંજીરી અને પદ્મિવન મંજીરી ત્યા-
તાંના અરકારના મંજી રાખા. તે કામ વળુ એવી ચાગી રીતે કર્યું કે હવે
પર આપવાની મનર્મ અર. હવાઈ. કલાર્કને રવાનાવિક રૂતિ થઈ, તે
તા. ૧૩ મી ડિસેમ્બર મન ૧૮૯૧ માં લખેલું છે.

“મારા પ્રિય પ્રાન્સ.”

અર. કોર્ટમાં જવું તમને અનુકૂળ પડશે કે નહીં તે પછીનાં હું એમ મા-
નેલું છે મારે તમનેજ જીમવા નેહાયે. અરકારના મંજીરવાન ઉપરથી
તમને ખોવા એવી માફ મન હુઆવશે.”

તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બરે અર. આદાલતના ત્યાગામન ઉપર આકારેય
લિખાયા. તા. ૧૨ એપ્રિલ મન ૧૮૯૨ માં મુદતના ત્યાગાધિય થયા.

મુતદર્માં પ્રાન્સનું પધારનું થયું. ત્યાં વાલુનેના ફાલૂપ હસ્તથી ફળ થ-
વાવિના રહ્યાં નથી. એક નિશાથી રાજ પ્રાન્સને મંજીય વગાડી પોતે કોર્ટની
જેવાનું એક માફ ફળ તેમને પોતાને પ્રાપ્ત થયું. બહુ માન ભરેલું અને
વિશાલિ માટે લામ કારક “ વરીટ ત્યાગ રવાનના ” (Hired Court)
ત્યાગાધીશનું એક હુમ પડે છે. પ્રાન્સ લેવા વિચારવાન, માન રવ-
નાવના રવાનાન પ્રરપને એ રવાન મધાવોગ્ય હતું, તેનો યોગ થવાથી
રવાનકને અને રવાનીને ઉભાને મોભવાનું થયુ. પ્રાન્સના મંજી-ત્યા-
ગાધિયોએ પ્રમંજીયાત દર્શાવેલા ઉત્તમ અભિપ્રાય ઉપરથી રપટ જણા-
વેલું છે, પ્રાન્સનું બુદ્ધિબળ, ત્યાગનિણું મજિ, મુદત દૂર અને મર્મજ-
દિ બહુ ચાગી હતી. આપણી અરકાર વારંવાર નવા નવા અભિપ્રાય ધારા
કરેલું, તથા ત્યાગ આપવામાં વિલેખ બહુ કરેલું, એટલુંજ નહિ પણ ત્યા-
ગ બહુજ માંચો છે, એ પ્રાન્સને યીડાકારું છે, એલું થણા કરેલોનું મંત્રણે
તેનું પ્રાન્સનું પણ હતું. પ્રતિનિધિયોએ (હાઈકોર્ટના વકીલ, પીડર.

બારીસરો) પણ પ્રાર્થના સારા સ્વભાવ અને કુશળતા વિષે એક સ્વ-
રે ગુણ ગાયા છે.

જીલ્લાના વાતાવરણમાં, અને મુખ્ય રાજસ્થાન મુંબઈ જેવા નગર-
ના વાતાવરણમાં બહુ અંતર છે. જીલ્લામાં ગયેલા અધિકારિયો ત્યાંના
વાતાવરણમાંના ઝેરી ભાગનું શોષણ કરે છે અને તેથી તેમનો સ્વભાવ
“ અત્ર તેવો ઓરકાર ” તેની પેઠે સારો નથી હોતો. મુંબઈમાંના યુ-
રોપિયનો ઉદાર, સભ્ય, અને સમાગમી હોય છે. તેવા સમુદાયમાં એક
સાધારણ ગૃહસ્થ દીપ્તી નીકળવો દુર્લભ. મિં પ્રાર્થન મુંબઈમાં પણ શુભ
કાર્યો કરવામાં એક અગ્રેસર થવા માંડ્યો.

સન ૧૮૬૪ માં ધી, આનરિબલ ઉલ્લિયમ ક્રીયર ગયો ત્યારે તેમના
“ બામ્બે- પ્રાન્સ- આવ- ધી- રોયલ- એશિયાટિક- સોસાયટીના ” પ્ર-
મુખ્ય સ્થાને પ્રાર્થન સહિબને સ્થાપવાની સર્વ ગૃહસ્થોની ઈચ્છા હતી.
પરંતુ પોતાનો સ્વભાવ મિઠો લજ્જાલુ હતો તેથી, તે હુંચ પદ ખીજ કોઈ
ગૃહસ્થથી વધારે શોભાયે એવું ધારી ઉપકાર માથે નમ્રતાથી ના કહિ; ત્યા-
રે તેમને એક ઉપપ્રમુખ ઠરાવ્યા. તેજ વર્ષમાં અત્રેની સર્વ વિદ્યોત્તે-
જક સભાના (યુનિવર્સિટી) ઉપપ્રમુખનું (Vice-Chancellor) મહા-
માનદ પદ સરકારે એમને આપ્યું.

વિદ્યાસંબંધી, કલા કૌશલ્યસંબંધી અને લોકહિતકારક બહુ સભા-
ઓ માથે પ્રાર્થનનો સંબંધ હતો.

સર્વ ઉપયોગી કૃત્યોમાં પ્રાર્થનનું નામ દીકામાં આવે છે. અત્રેની
સર. જમમેદજીની ‘કલા શાળા’ નો પણ પોતે પ્રમુખ હતો.

ભરતખંડના પ્રખ્યાત અને મહાન પુરૂષોનાં ચિત્ર અથવા છબિયો-
નો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મિં સોરાબજી બહાંગીરનિયે ઉદાયે-
લી મંડલીનો પણ પોતે પ્રમુખ હતો.

એ પ્રમાણે મુંબઈમાં આવ્યા પછી, ત્યાં હુંચ વર્ગના ઇમેજને જીલ્લા

કરતાં વધારે હોય છે, ત્યાં પણ પ્રાર્થના એક અંગ્રેસર ગૃહસ્થ ગણાતી. શુ-
ભ કામોમાં સામીલ રહી શોભા લેવા આપવાનું તેને વિનવવામાં આ-
વતું. તેનું મુખ્ય કારણ તેનો સર્વ અનુકૂલ, સભ્ય અને લાવણ્ય ભરે-
લો સ્વભાવ હતો.

કારણ અવરથામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્ય
અવસ્થામાં આવેથી મુમળાય, એવા થોડાક અપૂર્વ ગુણનો પ્રાર્થનામાં
મંયોગ થયો હતો. આ જગતમાં તેજદેવી લોકો બહુ હોય છે. જ્ઞા-
નામાં પૂર્ણ સ્વબળ નથી, અને પોતામાં શક્તિ હોય તે કરતાં અધિક શ-
ક્તિવાનમાં અપવા ઈચ્છે છે, એવા આ જગતમાં બહુ છે. તેઓ પોત-
તાના કરતાં હંચ ગુણવાળા મનુષ્યો ઉપર દ્વેષ રાખે છે. તેઓથી મંગા-
લીનો ઉત્કર્ષ મહેન થતો નથી; તેથી સદાચલથી ગુણનુ આધીક્ષ કરવાની
સ્પર્ધા, (જે ખરો માર્ગ છે) તે માર્ગે ન ચડતાં, કુટીલ માર્ગે જાય છે.
પેલા અધિક ગુણવાનના પ્રતાપની અને પોતાની વચ્ચે, જેમ સૂર્યનો પ્ર-
તાપ જોવા વચ્ચે કંઈ કાળા કાચનું અંતરપટ લઈએ છિયે તેમ, કંઈ દોષ
આરોપણ કરી પોતે જીવે છે, અને ખીજ તેજ રીતે જીવે એમ ઈચ્છે છે.
આવું આ જગતમાં વારંવાર દીઠામાં આવે છે. પ્રાર્થના પ્રતાપી પુરુષ
હતો. તેના ઉપર પણ કંટુ દૃષ્ટિએ જોનારા સ્વાભાવિક હોયજ. પણ તેમ
નોહોતું. એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જેમ ક્ષીતિજમાં પૃથ્વીની સપાટ
ઉપર દેખાતા પ્રાતઃકાળના સૂર્યને સર્વ લોક સુખથી જોઈ શકે છે, તે વેળા-
મધ્યપટની અગત્ય રહેતી નથી, તેમ જે પુરુષ પ્રતાપી (અર્થાત વિદ્વાન
સત્તાવાન, પદવાન) છતાં નમ્રતા, મધુરતા, અને વિનય વિવેકમાં રહી
ઉદ્ભવ નથી થતા, તેમના ઉપર દ્વેષ બહુ હંચી દૃષ્ટિ કરી શકતો નથી. એ
સત્ય છે. પોતાના મંયિયોમાંથી કેટલાકને પાછળ મૂકી પ્રાર્થના આગળ બી-
કલી આવ્યો હતો. અને જેને કામમાં તે એક અંગ્રેસર તરી આવતો, તો
પણ તેના ઉપર કોઈ અંગ્રેજ દ્વેષ રાખતા નહિ. પ્રાર્થનાના મુખમાં સર્વે
અંગ્રેજો ભાગ લેતા હોય એમ જણાતું. પ્રાર્થનાનો ઉત્કર્ષ દેખી સર્વે પ્ર-

મન રહેતા. એથીજ શિદ્ધ થાય છે કે તેનામાં ' પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે કેટલાક મનોહર શુભ ગુણોનો સંગમ થયો હતો આપણા પંડિતો કહે છે કે.—

દાનંપ્રિયવાક્સહિતં જ્ઞાનમર્ગવૃક્ષમાન્વિતંશૌર્યં

વિત્તંત્યાગેનયુક્તં દુર્લ્ભમેતન્નચતુષ્ટયંલોકે.

દાન અને તે વળી હિત વચન માથે, જ્ઞાન અને તે વળી અર્ગવ્ય એટલે વિનય માથે, શૌર્ય અને તે વળી ક્ષમા માથે, લક્ષ્મી અને તે વળી પુણ્યદાન માથે, એ ચારે આ લોકમાં દુર્લભ છે.

કુલીન સ્ત્રીઓનું પરમ બ્રુપણ એવા મૃદુ (પ્રસન્નતા અને નમ્રતા આદિ) ગુણો, પાર્શ્વમની વિદ્યા અને યજ્ઞા આદિમાથે, એવી સુંદર રીતે મળ્યા હતા કે બ્રહ્મ.

તે ધાર્મિક હતો. કોઈનું મન દુઃખાવવાને રાજી નોહોતો. સર્વ નું કલ્યાણ ઈચ્છતો. સર્વના સુખમાં પોતે સુખ માનતો. જગતમાં તેનો કોઈ શત્રુ નહોતો એમ કહિયે તો તે કંઈ વિશેષ ના કહેવાય :

પાર્શ્વમના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા આગી હતી તેથી તે પૂર્ણ ભાગ્યશાલી હતો. તેનું આખું જીવન ઉપકૃત થયેલાના આશીરવાદથી સુખમાં અને શાન્તિમાં વીતી ગયું છે. મહા વૃક્ષ વાવનારાઓને તેનાં ફળ આપવાનો સમય ભાગ્યેજ આવે છે. એવાં વૃક્ષને ફળતાં વિશેષ વાર લાગે છે; એટલામાં વાવનારના અસ્થિર રહેલો અંત આવી જાય છે. પોતાનાં વાવેલાં ખીચેનાં વૃક્ષો યદ્યપિ ઉપર પૂલ ફલ એમતાં દેખી થતા શુભ અંતો-પાનંદનો અલભ્ય લાભ સુકાર્મિ પાર્શ્વમને મળ્યો હતો.

બહુ કડી સર્વ મનુષ્યો એકાન્તમાં હોય છે ત્યારે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોય છે. કોઈ ઉપગ્રીની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડેલી છે એવું તેના જાણ્યામાં હોય છે, ત્યારે તે વિશેષ કૃત્રિમ સ્થિતિમાં આવે છે. મનુષ્યોના કામને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. આ વાત પાર્શ્વમના જાણ્યામાં તેથી પોતે નાંખેલાં ખીજ કેવી સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે, તેને તેમની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોવામાં, ગુજરાત ભણી પોતાના અવસાન કાળના યોગજન

માસ પેહેલાં પ્રાર્પસ અગોચર (કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે) આવ્યા હતા; અને પોતાની પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ સર્વ યથાવિધિ નિરખી જોયું હતું. પોતાનાં વવેલાં સૂક્ષ્મ કણોનાં ફાલીને સજ્જડ વૃક્ષ યથેલાં જોઈ પ્રાર્પસને જે સંતોષ થયો હશે તેનો અનુભવ તો વિરલ ભાગ્યશાલીનેજ હોય.* એ એક જામ પ્રતિના સંતોષનું વર્ણન કરવું કઠિણ છે, તે માત્ર અનુભવિ શકાય છે. તેના અભણો તે સમજી શકનાર પણ નહિ તેથી તેનું વર્ણન એક રીતે નિરર્થક કોઈ કેહે તોપણ ચાલે.

પ્રાર્પસનું છેલું પ્રસિદ્ધ લખાણ જગત વિખ્યાત ઔરોરૂના સોમનાથ વિધેનું છે. તે એશિયાટિક સોસાયટીની સુંબઈની શાખામાં તા. ૧૪ એપ્રિલ સત ૧૮૬૪ માં વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી તે જ સભાના પુસ્તકના ૨૩ મા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ફુલ્ગુદાસ કૃત રત્નમાળા નામનો એક સુંદર વંશ ભાષાનો ગ્રંથ છે. તેમાંનાં જેટલાં રત્ન હાય આવ્યાં છે તેટલાંનું ઇંગ્લેન્ડ કવિતામાં પ્રાર્પસે ભાષાન્તર કર્યું છે. અને તે છપાઈને હવણાંજ બાહાર પડ્યું છે.

જે સભા “પ્રાર્પસ” નું પ્રતાપી નામ ધારણ કરે છે, જે સભાના સંબંધમાં આ ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને જે સભાને પ્રાર્પસના મરણથી સર્વકરતાં વિશેષ હાની થઈ છે—કારણ મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા એવું જે સભાને થયું છે—તે સભા સંબંધી થોડું જણાવી આ વિષય સમાપ્તિ પામશે.

સુંબઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ લઈ દેશહિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપી જળ, સભા કે મંડલી રૂપી પાત્રોમાં ભરી લેવાનો વિચાર, કેટલાક ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું.

* પૂર્વે ફાર્પસે સરસ્વતીને તરત ખંધન મુક્ત કરી હતી, પણ તેને પોતાનું મંદીર ન હોવાથી તે તેવેણા ત્યાંથી બહુ દૂર ગઈ નોહાતી. થોડે છૂટી થઈ ભરૂના બંધાખાના માંજ રહી હતી. પરંતુ ફાર્પસે ફરીથી છેલો ત્યાં ગયો ત્યારે તેને પુષ્ટ થયેલી અને પોતાનું જ એક સુંદર મંદીર (હીમાલાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ) કરી મિ. કાર્ટરે જેવા પૂજારીનાં સાધનથી મહાલતી દીગી. એવા અનેક સારા ફેરફાર ફાર્પસે પોતે જાન્યે જોયા હતા.

હું. અને તે પ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કામ સાધી પણ લીધાછે; ઉદાર શ્રીમંતોને સૂચના કરીને અને કેટલાકોને પ્રેરીને લક્ષ્યાવધી ધન પરોપકારનાં કામોમાં કઠાવ્યાછે. ધન્ય છે ઉદાર શ્રીમંતોને અને ધન્ય છે તેમના દૂરદર્શી પ્રેરકોને. ભરતીનો તો ઓઠ થઈ ગયો, પણ પેલાં શુભ કામો સારે ભરી લીધેલાં પાત્રો હજી રહ્યાછે. તે લખલખિત આનંદદાયક પાત્રો અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન કરેછે. તે વિચારો અને સ્ફુટ ન કરતાં અનુભવી વાંચનાર વિવેકીને માત્ર તેની સ્મૃતિ કરાવવી એટલું પૂર્ણ ધરાયછે. ઈશ્વરની લીલા અકળ અને અપરમપાર છે એ સ્તવ્ય છે.

અખિલ જગતમાં સર્વોપરી સંસ્કૃત તેની પુત્રી ગુજરાતીભાષા, —જે વિચારની વાચક મુદ્રા, અથવા જ્ઞાનના ભંડારની મજીસનો આપણા ગુજરાતી બાંધવોનો અર્થ સારશે, એવું ઉપયોગી સાધન—તેને સર્વ પ્રકારે પોષવી અને શૃંગારવી એવો સંકલ્પ ઉઠ્યાથી, તેમ કરવાનાં સાધનઉપર પ્રથમ આ લખનારનું લક્ષ્ય ગયું. તેમ કરવામાં પ્રથમ એક મિત્ર (જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી) જે દેશિયોનો મિત્ર, ધાર્મિક અને જે અગોચર રીતે લોકનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરવા સદા તત્પર રહેછે, તેમનું સંમત લીધામાં આવ્યું. તેણે એ શુભયોજનામાં ઊત્તેજન આપ્યું. સંકલ્પ શિદ્ધ થાય એવી આશા થવા માંડી. મહાવિદ્વાન, ઉદાર, પરોપકારી, દેશિયોના મિત્ર, અને સંક્ષેપમાં આપણે જેનું જીવનચરિત્ર વાંચિયે છિયે તેવા પ્રકારના પુરૂષોમાંનો એક ડાક્ટર ઉલસન તેને એ વિચાર સંભલાવ્યો. તેણે પણ પોતાની સંમતિ આપી. એ રીતે એ સંકલ્પ બલવાન થઈ સાર રૂપ બ્રાણ્ય કરવાં લાગ્યો. એવામાં ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાસાથે સંબંધ યઈ ગયેલું પ્રાર્થનનું પ્રતાપી નામ સ્વાભાવિક રીતેજ, આલખતાં આજ શોક મિશ્રિત આનંદ પામનારને, સ્ફુરી આવ્યું. તેણે પ્રાર્થન સાહેબની ભેટ લઈ સર્વ યોજના નિવેદન કરી. તે વે-

જા અંતઃકરણમાં આનંદ પામી તદર્શક પ્રસન્ન મુખે પ્રાર્થને કહ્યું કે— “મારા મનમાં એ વિચાર નિરંતર રમ્યા કરતો હતો, પરંતુ મારી-પાંચે સાધન ન હતાં તેથી મિચ્છ કરી શક્યો નથી. હવે એ કામમાં * * * યથાશક્તિપ્રમાણે બહુ ખુશીથી સર્વ પ્રકારે હું આમીલ રહીશ. ઈ.ઈ.” પછી એ વિચાર મિચ્છ કરવા પ્રાર્થને પોતાનું બહુ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. અત્રેના કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોને કાને એ વિચાર મેં નાખ્યો, તેમણે નાણાનો આશ્રય આપવા સ્વીકાર કર્યું. તે સમાચાર મિ. પ્રાર્થમને કહ્યા એટલે તેમને અધિક ઊત્સાહ થયો. ધારેલી મળાના ઉદ્દેશ શાશંતિ તેવિયેનાં પ્રમિશ્છીપત્ર છપાવી સર્વને જાણુ કર્યું. ઔરાટના રાજાઓ પાંચે નાણાંનો આશ્રય લેવા ત્યાંના અધિકારિયો દ્વારાયે પ્રાર્થને પ્રયત્ન કર્યો. રા. મુકુંદરાયે તે કામ ઉત્સાહથી માથે લીધું. પ્રાર્થમસાહેબનું નામ ઔરાટદેશના રાજાઓને એટલું બધું પ્રિય હતુ કે પ્રાર્થમ ગારી કરે તે ઓછું, એવું તેઓ માનતાહતા. તેમણે ઉદાર મનથી ગુજરાતી સભાઅર્થે નાણાં ભર્યાં. એ મળાના ઉપયોગ ગારી એક લાખ રૂપિયા, એકકા કરવાનો વિચાર હતો. તેમાંથી રૂપિયા ૨૮૨૦૦* અઠાવીશ

* એમતે ભરાયલાં નાણાંમાંથી ૯ આજ સુધીમાં વસુલ થયાં છે તેની વિગત.

૫૦૦૦ શ્રી જુનાઘડના નવાબ સાહેબ.

૫૦૦૦ શ્રી ભાવનગરના ઠાકુર સાહેબ.

૪૦૦૦ શ્રી નવાનગરના જામ સાહેબ.

૨૫૦૦ શ્રી ધરંગધરાના રાજા સાહેબ.

૨૦૦૦ શ્રી પોરબંદરના રાણા સાહેબ ર. ૨૫૦૦ માંશી

૧૫૫૦ શ્રી ગોંડલના ઠાકુર સાહેબ.

૧૨૫૦ શ્રી વઢવાણના ઠાકુર સાહેબ.

૧૨૫૦ શ્રી લીંમડીના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦૦ શ્રી મોરબીના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦૦ શ્રી પાલીતાણાના ઠાકુર સાહેબ.

૩૦૦ શ્રી યુડીના ઠાકુર સાહેબ.

૩૦૦ શ્રી સાયળાના ઠાકુર સાહેબ.

૩૦૦ શ્રી ભરૂચના ઠાકુર સાહેબ.

હજાર બેં સૌરાષ્ટ્રમાં ભરાયા; અને માત્ર થોડાકજ દિવસમાં મુંબઈના શ્રીમંતરાજોએ રૂ. ૩૭૫૦૦ ભર્યા. ખીજા ગૃહસ્થો એ વાત જાણતા ગયા તેમ તેમણે પણ સારો આશ્રય આપવાનો વિચાર આપ્યો, તેઉપરથી ધાર્યા કરતાં અધિક નાણાંનો આશ્રય મળશે એવું એક સમયે બાસ્કું હતું.

પ્રાર્થમને બંગલે પ્રથમ થોડા ગૃહસ્થો મળ્યા: અને પછી તા. ૨૫ મી માર્ચ સત ૧૮૬૫ ને દિને પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી એક મહા મુંબઈના પુરાણમાં મેળવી. મૂવેના એક મતથી “ગુજરાતી સભા” સ્થપાઈ. તેમાં મિ. પ્રાર્થમ પ્રમુખ, ખીજા સંભાવિત પુરોની એક અધિકારી મંડળી, અને આ લખનાર મંત્રી, એ રીતે નિયમાયા; અને હર્ષભરી મહા વિમર્જન થઈ તે સમયે મૂવેએ એવી પ્રીતિ દેખાડી કે એ શુભ કાંમ યથાર્થ મિલ્લિ પામશે એવું કોઈને પણ લાગ્યા વિના રહે નહિ.

પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્યું શું થાય છે! ઈશ્વરની અકલિત માયા કોનાથી કળાઈ છે! ઉપરનો વિચાર કરીને હૃદયા તેજવેળા મુંબઈને માથે એક મંકટ ચક્ર અદૃશ્ય ભમતું હતું. તેની કોઈને ગમ નોહોતી. એવી મંધીમાં વસી પ્રાર્થમની પ્રકૃતિ બગડી તેથી તેમને મુંબઈ છોડવી પડી. મંત્રીને પણ કંઈ અગત્યના કામ શાં રૂં સ્વગામ જવું પડ્યું. એથી તરત કામ અગાડી ચાલી ચક્ર્યું નહિ. કેટલેક મામે મુંબઈમાં પાછું આવવું થયું ત્યારે મુંબઈની દશા વિપરીત દીકી. અદૃષ્ટ દેવિયે શોકનો પડો

૨૦૦ શ્રી બળલાના ઠાકુર સાહેબ.

૨૦૦ શ્રી માલિયના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦ શ્રી કોટડાના ઠાકુર સાહેબ.

૧૦૦ શ્રી વીરપોરના ઠાકુર સાહેબ.

“એવીને કાઠિયાવાડનાં અને બીજાં બહુ મુંબઈનાં નાણાં વસુલ થયાં છે તે અનેની મુંબઈ બેંકમાં વાળે રાખવામાં આવ્યાં છે.”

એકદમ નાંખેલો દેખાયો. જે જે ગૃહસ્થોને યોડાકજ માસ ઉપર મુખ-
માં દોઢલા, તેને ગૃહસ્થોને સંકટમાં મુકાતા દીઠા. અનુભવિ પંડિતો કહી
ગયાછે કે “ ધર્મસ્ય ત્વરિતાગતિઃ ” તેને અનુમરી જે ગૃહસ્થોએ નાણાં ભ-
ર્યાં હતાં તેમને તત્કાલ સૂચવવામાં આવ્યું; પણ તેઓને પોતાની પીડા-
ની વેદના એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, તે ખીજ કશા ઉપર લક્ષ રા-
ખી શકતા નોહોતા. તેનું પરિણામ એ થયું કે નાણાં વસુલ થઈ શક્યાં
નહિ.

આ પરિણામથી સભાને કંઈ ભારિ હાની થઈ એવું મને લાગતું નહિ.
કારણ એ સાધનને તો પાતાળમાંથી પકડી લાવે એવા ગૃહસ્થો એ સભા-
માં સામીલ હતા. પરંતુ એક અસાધ્ય હાની એ સભાને તેજ સમયે થઈ.

બહુ વિચારો કરાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, યોડાદિવસ
તેની પીડા ભોગવી તા. ૩૧ મી આગસ્ટ સન ૧૮૬૫ ને દિને પ્રાર્થનો
દેહ પુનામાં ધી. આનરેબલ. એલિસના બંગલામાં પડ્યો, અને તે સ-
દ્ગતિ પામ્યો. પ્રાર્થસના મરણથી સભાને એવોતો દુઃસહ ધક્કો લા-
ગ્યો કે તેની મૂર્છા વળવી દુર્લભ થઈ પડી.

તેને એ સભા કેવી પ્રિય હતી અને તેના ઉપર તેની અંતઃકરણથી
મમતા કેવી હતી તેની સાક્ષી પૂરવા નીચેનું પ્રાર્થસનું માત્ર એક વચન
અનેકનો અર્થ સારે એવું છે. અંતકાળ વેળા જે જે કામોસાથે પ્રાર્થ-
સને સંબંધ હતો, તે તે કામો એમના મિત્રોએ સંભાળી લીધાં, ત્યારે “ગુ-
જરાતી સભાનું” કામ પણ સંભાળી લેવા એમના મિત્રો એ કહ્યું તે સ-
મયે પ્રાર્થસે ઉત્તર આપ્યો કે—“ સર્વ કામ તમને સોંપીશ, પણ મારી
ગુજરાતી સભાનું કામ તો અંત સુધી કોઈને સોંપવા હું રાજી નથી”
આ વાક્ય કેવા દૃઢ્યમાંથી નીકળ્યું હશે તે દર્શાવવા તેમાંના પ્રત્યેક અ-
ક્ષરો એવાતો સમર્થ છે કે ખીજને એક માત્રાવા પણ કહી પુછિ કરવાની
અગત્ય નથી.

એ પ્રમાણે પ્રાર્થસના મરણથી ગુજરાતી સભાનેજ એકલીને અસા-

ધ્ય હાની થઈ એવું નથી. જેની જેની માથે તેનો મુંબંધ હતો તેને તે-
ને એના મરણથી હાની અને શોક થયો છે. અને કં દલપતરામ કે-
હેછે તેમ, “ શ્રીરાત્રી કોટ કિલાક જવાયકી આખી થઈ ગુજરાત ઉદાસી.”
કાઠિયાવાડમાંથી રાંમુકુંદરાય લખેછે કે “ પ્રાર્જનનું મરણ બાણી અનેના
ધણા રાજ રજવાડામાં પોતાના કુંડુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય ગયાથી
જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે.” ગુજરાતમાં તેને વધારે મહત્વાસ
હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોક થાય એમાં તો નવાઈજ શી. (જે બ-
હુ વર્ષ પ્રાર્જન માથે રહ્યા અને જમનાથી પ્રાર્જનના ધણા મમાચાર
આપણને માથા છે તે) કં દલપતરામ “ પ્રાર્જન વિરહ ” નામનું એક
પુસ્તક લખ્યું છે તે સર્વને વાંચવાની આ પ્રમંડે ભક્ષામણ કરિયે છિયે.
એ પુસ્તકમાંની કવિતા પ્રામંગિક અને સ્વાભાવિક છે. પ્રાર્જન, દલપ-
તરામનો ભોજ હતો. દલપતરામનું કવિત્વ પ્રાર્જનથી અર્ધ પ્રકટ થયું
અને તે પ્રાર્જન મુંબંધી લખતાં શક્ત્યનુસાર પૂર્ણ દશા પામ્યું છે. પ્રા-
ર્જનના વિયોગથી ક. દલપતરામને અનેક પ્રકારની હાની થઈછે, તેથી
તેનું તદ્દય પોરું થઈ નિર્મળ સ્નેહ બતાવેછે. તે કેહેછે કે.—

ધંદ્રવિજય.

ગામ, ગરામ, ધરા, ધન, ધામની ખોટનું દુઃખ અર્ધ પણ ખોટું;
મંતતિહીન, કુંડુંબ કુંમંપનું, છાતિ તણું દુઃખ, તે પણ છોટું;
કોડ રીપુ તણું કોણ ગણે કદિ યોગણું આવી ચડી દુઃખ ચોટ્યું:
મેં મનમાં અનુમાન (અનુભવ) કર્યું, દુઃખ મિત્ર વિયોગનું સર્વથી મોટું.
‘ ગુજરાતી મહાએ ’ પ્રાર્જનનો શોક એવી રીતે બતાવ્યો કે તેનું ના-
મજ તેણે પોતાનામાં કોતરાયું; અર્થાત “ પ્રાર્જન ” ગુજરાતી મહા
એવું નામ ધારણ કર્યું. એશિયાટિક સોસાઈટીની શાખાએ પણ પોતા-
ના પત્રકમાં પ્રાર્જન શોકદર્શક લેખ લખ્યોછે. મુરતના લોકોએ પ્રાર્જનનું
સ્મરણ રાખવા માટે થોડું નાણું એકઠું કર્યુછે, અને પ્રતિવર્ષ તેમાંથી તે-
ને પ્રિય એવી જે ગુજરાતી ભાષા, તેને પ્રિ મલે એવી યોજનાઓ કરે.